

737

201

2-15

1913

2001

2010

ՃԱՌԵՐ
ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԱԶԼԵԱՆ
ՆԳԻՍԿՈՎՈՍ ՅՐԱՊԵՋՈՆԻ

Կ. ԳՈՒԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵԱՆ ԱՐԶԱԴԱՆԴԻ
1913

201
J-15

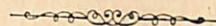
201

Ն-15

ՀԱՌԵՐ

44

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ

ԱՐԶԻՆՆԵՐ ՅՈՎԶԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԱԶԼԵԱՆ
ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՏՐԱԳԻԶՈՆԻ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան Կ. ԱՐԶԱԳԱՆԳԻ

1913

ԻՆՉ Ե ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Լոյս, ստեղծագործութեան անդրանիկ ծնունդն, որ երկնքէն ու արեգակէն կանուխ ծածկեցիր օթոցի մը պէս տիեզերքը, որ խաւարուտ անդընդախոր ջուրերէն դուրս կու գար անպարոյր և անկազմ՝ ունայնութեան մէջէն¹, բաւ է ինձ խարխափել աղջամղջի մէջ, և ահա քեզ կը վերադառնամ, կը փնտռեմ դքեզ, աչքերուս ճրագը վառելու համար քեզմով, եւ դու՝ որ Աստուծոյ ձեռքին մէջ վրձին մը դարձած կը ներկես ամբողջ բնութիւնը և անթափանց ապառաժներն իսկ կ'ողողես, խուլ վիհեր կը զուարթացնես, ամէն խորշ կը թափանցես, միայն աչքի՛ս է որ չես այցելեր և անոր սառնորակ բերրուն վրայէն կը սահիս, կը թափիս, շաղուելով արցունքիս ոլոռներուն և թողլով զիս խաւարի մէջ.

Իսկ դու բնաւ չը դառնաս առնել աչացս այսոցիկ այց.
Որ ի զուր քաւալեն հանդիպել բոց սուր նրբուղիցդ
Եւ չգտնեն առաւուռ. այնպես ի խոր շիջոյց խաւար.
Շրլուրիւն զակնակալիմս եւ կամ սփռեաց ճայրս մրբեր:

Աղեխարշ արտունջ կոյր բանաստեղծին, որ կը պատկերացնէ ազատութեան սպասող ժողովուրդի մը դարաւոր հեծեծանքը: Այլ եւս կրնանք ըսել, մենք կապտուած էինք, մեր խօսքերը հեղձամղձին կուլ կու տայինք մեր արցունքին հետ, մեր լեզուն կրճատուած, մեր

¹ Միլտոն, Դրախտ Կորուսեալ:

39209-67

52538-4. -4, 2012

քայլերը չափուած, մեր տները խուզարկուած, մեր շահերը հազար ճնշումներու ենթարկուած, պատիւ, ինչք, կեանք վտանգուած և մենք շարունակ հարստահարութենէ ընկճած, անխտանութեամբ իրարմէ բաժնուած ու պառակտած, թշնամութեամբ դրացի ազգերու հետ դառնացած, յուսահատ և շահախնդիր քաղաքականութեան մը առջև՝ որ մեր դահիճն կ'ողոքէր և կը զօրացնէր՝ յաղթուած Տրոյացւոյն յուսահատ համակերպութեան մէջ հարկադրուած էինք բացազանչել. «Մեր միակ փրկութիւնն է՝ ո՛չ մի փրկութիւն չի յուսալ»¹:

Յանկարծ օր մը ազատութեան ձայնը լսուեցաւ. անխտանութեամբ նայեցաւ ամէն մարդ մէկմէկու երես. հազիւ գաղտնաբար իրարու կրցան կրկնել այդ բառը՝ մտերիմներ, վասն զի ընկեր ընկերէ իսկ վախնալու պատճառներ ունեցած էր և չէր ուզեր դիմացինէն առաջ ըսել այդ բառը առանց նախ ուսումնասիրելու խօսակցին զիմագիծը՝ զգուշանալով թէ մի՞ գուցէ խնդրակ մը ըլլայ: Ձայնը աղմուկի, աղմուկը զղրգիւնի փոխուեցաւ, և վերջապէս պաշտօնական ցոյցեր անպաշտօնականին խառնուեցան, անհատէ անհատ, քաղաքէ քաղաք գետացաւ, ծովացաւ ուրախութիւնն: Բառով չի նկարագրուիր եղածն, արեւցութեան ժամեր էին, զգացումներ, գաղափարներ, վիպական և երազային անցուդարձերու, յոյսերու, խօստումներու և ակնկալութեանց մէջ կ'եռային: Ամէն մարդ խօսիլ, ճտուել ուզեց. և ատենախօսութեանց կրակոտ զոռն՝ դարերու երկար լռութիւնը մոռցնել տուաւ:

Անցան այդ ժամերն, եկաւ սթափանքի ժամանակը, որուն յաջորդեց նաև յուսախարութիւն, և ընկեր ընկերի կրկին ապշութեամբ նայիլ սկսաւ ու հար-

ցնել. Այս է ազատութիւնը... Եւ աւա՛ղ, ազատութիւնը շահագործողներու զեղծումներն այնքան ծայրայեղ եղան, որ ստորնացաւ անոր վարկը ու գաղափարը. և անոնք որ կրօնքի, բարուց մաքրութեան, ընտանեկան սրբութեան, արդարութեան, համեստութեան և ուրիշ ամէն առաքինութեանց աւանդական վսեմութիւնը կը յարգէին՝ երբ կարծեցին թէ ազատութիւնն այդ առաքինութեանց տարադրութիւնն է, զայն անիծելու չափ արհամարհեցին: Ո՛չ, ազատութիւնն արհամարհելի չէ երբէք, վասն զի երբէք հակառակ չէ առաքինութեանց. ընդհակառակն անոնց գործադրութեան երաշխաւորիչ զիւրութիւնն է, վասն զի ազատութիւնն՝ ազատականութիւն կամ լաւ ևս զեղծում չէ, և ո՛չ չարաչար գործածութիւն այս մեծ ձիրքին, որ մարդուս առաւելութիւնն է անոնց վրայ, բանականութեան բնական ծնունդը:

Ուրեմն կ'արժէ որ վարկաբեկ եղած ազատութիւնն վերահաստատենք իր պատուոյն մէջ. խի՛նք զանիկայ անպատուողներու, զեղծողներու ձեռքէն, ուսումնասիրենք ճանչնա՛նք և ծանօթացնենք, որպէս զի գիտնայ ամէն ոք զանազանել ճշմարիտ ազատութիւնը՝ սխալ ազատութենէ և հասկնայ միանգամայն որ ճշմարիտը չի՛նիչ և ո՛չ քանդիչ, յարգող է ամէն առաքինութեանց, բարուց և ճշմարիտին: Ահա մեր ընելիքը:

Ի՞նչ է ուրեմն ազատութիւնը, որ անձնիշխանութիւն ալ կ'ըսուի. մէկ խօսքով անոր սահմանը տալու համար՝ կամքի շարժումին ինքնորոշումն է պիտի ըսեմ. բայց լաւ հասկցնելու համար՝ հարկ է որ բացատրեմ թէ ի՞նչ է այդ շարժումը և ո՛ւսկից կը բղխի այդ ինքնորոշումը: Կենսական այդ շարժումը և հետեւաբար անոր սկզբունքը ներքսացած է կեանքի սկզբունքին հետ, և ազատութեան իսկութիւնն իրագործ ինքնորոշումն այդ ներքսացումովն է որ զերծ կը մնայ կապումէ,

¹ Una salus victis nullam sperare salutem.

(Վերք. Են. Բ. Գիրք):

կաշկանդումէ, կ'ըլլայ ազատ, Ուստի լաւ հասկնալու համար ազատութիւնն՝ հարկ է ակնարկ մը նետել կեանքի և կենսական շարժումի վրայ և անկից քաղել այս խընդ-րոյն մէջ մեզ առաջնորդող գաղափարն:

Ինչ է կենսական շարժումն. քար մը որ վարընկեց դէպ ի երկրիս կեդրոնը կ'իյնայ, օդապարիկ մը որ երկնա-գնաց վեր կը բարձրանայ մթնոլորտին մէջ, ուումը մը որ օդահերձիկ կը սուրայ, ջուրը, սր կը հոսի, օդը որ կը ծփայ, կը շարժին ամենքն ալ, սակայն կեանք չու-նին. ինչո՞ւ համար, վասն զի դուրսէն է մղումնին: Կեանքը ինքնաշարժումով է որ կը յայտնուի, իսկ քա-րը և ջուրը երկրիս ձգողական զօրութենէն, օդապարիկը օդէն աւելի թեթեւ կազի մը առձգումովն, ուումը պայ-թուցիկ վառօդին ուժփնութեամբ, օդը մթնոլորտի ջեր-մութեան անբարեխառն աստիճաններու յաջորդութեամբ և ուրիշ ազդեցութեանց ճնշումով կը շարժին. իրենք զիրենք չեն շարժեր, այլ կուրօրէն կը հետեւին ֆիզի-քական, իրենցմէ դուրս և օտար զօրութեանց: Շարժիչ սկզբունքը հարկ է որ ներքին ըլլայ, որ շարժումը կեն-սական ըլլայ, և այդ սկզբունքի ներքսացման աստիճա-նին համեմատ է կեանքերու զանազանութիւնը: Չեմ կրնար ասոր վրայ երկարել, վասն զի նիւթերնիս ըն-դարձակ է և կարեւոր, հարկ է շտապել. բաւական է գիտնալ թէ կեանքը երեք մեծ դասակարգի կը բաժնուի՝ բուսականի, զգայականի, և բանականի: Բուսականի մէջ ինքնանցումի շարժում մը կը տեսնենք, և այդ շարժումը որքան ալ արտաքին պարագայից ու պատճառ-ներու ազդեցութեամբ պատրաստուած՝ սակայն ներ-քուստ է որ կը ծնի ու կը գործէ և ահա բոյսը կը ծլի, կ'աճի, կը ձիւղաւորի, կը պտղաբերէ: Սակայն զիտե-ցէ՛ք թէ այդ ինքնաշարժումը որքան անկատար է ինք-նորոշումէ չի բղխելուն համար և կապուած ըլլալով տեղ-

ւոյ, չափի, տեսակի, ձեւի, եղանակի պայմաններուն. հազիւ երկրէն նիւթ մը իւրացնելու և անով աճելու շարժումը ունի. չի կրնար գինքն տեղէ տեղ փոխադրել, չի կրնար իր գործի տեսակն փոխել, չի կրնար եղա-նակէ դուրս գործել, ինքնորոշում երբէք չունի: Չգա-յական կեանքը կը յաջորդէ անմիջապէս բուսականին, սակայն այնպիսի աստիճանաւորումով որ բուսականին կատարելագոյնը եւ զգայականի ստորնագոյնը կարծես իրարու հետ կը չփոթին: Բայց զգայականի առաւելու-թիւնը կը յայտնուի գլխաւորաբար տեղափոխութեամբ և տեսակ մը ինքնորոշումով, որ երեւան կու գայ արտա-քին տպաւորութիւններ ընդունելու և անոնցմով իր գործողութիւններն ու շարժումներն որոշելու մէջ: Բայց այդ որոշումն ալ ո՛րքան սեղմ ու սահմանուած է. նիւ-թական է նա և ալքին ու ալդին կապուած առանց վե-րացումի, առանց ինքնագիտակցութեան, առանց վախ-ճանի պէսպիսութեան, առանց ծանօթութեան և առանց ընտրելու միջոցներ, ստորակարգելու զանոնք այդ նա-խորոշ վախճանին, ասոր համար զարգացում չունի եւ չպիտի ունենայ: Թռչունը հազար անգամ ապակիի պիտի զարնուի, հազար անգամ պիտի փորձէ անկից դուրս ել-լել, անոր ճարտարութիւնը բոյն չինելու մէջ դարերն իսկ չպիտի փոխեն. չունը իր բերնի պատառը պիտի ձգէ՝ ջրոյ մէջ խոշոր երեւցած չուքին հետեւելու հա-մար. ուրիշ զգայականներ մարդակերպ գործեր պիտի կա-րենան ընել՝ բայց մեքենաբար, և եթէ վարժեցնելու ըլ-լաս, կոյր հետեւողութեամբ և մասնակի գործերու մէջ: Նրբէք պիտի չզարգանան, ո՛չ իրենց ձայնը խօսքի պէս-պիսութիւնն ու նորութիւնը, ո՛չ գործերնին արուես-տի ճարտարութիւնը և յառաջացումը պիտի ունենայ, այլ պիտի մնայ ուր որ է և ինչպէս որ է: Սակէց վեր կու գայ՝ մարդու կեանքը, բանական կեանքը, որուն մէջ

կը տեսնենք անմիջապէս ներքին սկզբունքի տիրողութիւնն շարժումին վրայ, որ ո՛չ միայն ինքնաշարժում է, այլ նաև ինքնորոշ է, ինքնընտիր, մարդն՝ ո՛չ միայն արտաքին տպաւորութիւններն կ'ընդունի՝ այլ անոնց վրայէն կը ճախրէ վերացական գաղափարներու տեսութեանց մէջ և հոն կատարելութեան անհուն հորիզոնին դիմաց, բացարձակ բարւոյն տեսչանքի բռնութեամբ՝ ինքնիրեն վախճան մը կը սահմանէ, միջոցներ կ'ընտրէ առ այն հասնելու, վախճանի բոլորակին կ'ապուցէ միջոցներու ճառագայթներն, անիւն չինած է անոր թաւալումովն յառաջանալու համար դէպ ի դարգացում: Կը սուրայ, հեռաւորն կրօտենայ իրեն, անծանօթն կը ծանօթանայ ու գտած գաղանիքներովն կատարելութեան սանդուխի աստիճաններ կը շինէ. արհեստ, գիտութիւն կը բարեփոխուին միշտ, և կարելի կը մնայ շարունակ նորանոր յառաջխաղացութիւն:

Ի՞նչ է այս երեք կեանքերու տարբերութեան սկզբնապատճառը. իրենց ներքին սկզբունքներու իւրաքանչիւրի շարժումին վրայ ունեցած տիրողութեան զանազանութիւնը, որ մարդուն մէջ միայն ինքնուրոյնութեան կը հասնի. բոյսը կապուած է ամբողջովին ֆիզիքական հարկի մը, անասունը բնազդումի, մարդն է միայն որ բանականութեամբն իր ետը ձեռքն առած ինքնորոշ և ինքնազիտակ կը շարժի. վասն զի բանականութիւնը աննիւթ ըլլալով անկաշկանդ է, ինքնաշարժ է և ինքնորոշ առ կատարելութիւն տանող միջոցներու ընտրութեան մէջ: Ահա ազատութեան ծնունդը: Անշուշտ ինչպէս ամբողջ գոյութեան, նոյնպէս ազատութեան արտաքին բայց արարչագործ պատճառն է նոյն ինքն Աստուած, «որուն կամքը հզօրեղագոյն ըլլալով ո՛չ միայն կը հետեւի որ ըլլայ ինչ որ նա կ'ուզէ, այլ ըլլայ նաև ինչպէս որ կ'ուզէ ինքն որ ըլլայ: Արդ Աստուած կ'ուզէ

որ բաներ մը հարկաւորապէս ըլլան եւ ուրիշներ պասանական կերպով, որպէս զի իրաց մէջ տեսնենք ամբողջացնող կարգ մը ըլլայ: Եւ այս պատճառաւ Աստուած արդիւններէ ոմանց պատճառներն հարկաւոր քաւ, որ չեն կրնար իրենց գործին մէջ բերանալ եւ ասոնցմէ արդիւններն հարկաւորապէս առաջ կուգան. ուրիշ արդիւններու ալ պատճառական ու բերանալի պատճառներ տուաւ եւ ասոնցմէ պատճառաւ առաջ կուգան արդիւնները (Ս. Թովմ. Ա. խն. 19. յ. 5): Ահա մեր ազատութիւնն ալ այս երկրորդ կարգի պատճառներէն է եւ ասոր հեղինակն, արտաքին պատճառն է Աստուած: Իսկ անոր ներքին պատճառն է հոգւոյ աննիւթականութիւնը. վասն զի ասով միայն մարդս կրնայ ընդհանուր, բացարձակ բարւոյն հայեցողութիւնն, անոր տեսչն և առ այն շարժելու կարողութիւնն ունենալ. «մտաւոր բնութեան մէջ, ուր կրնայ բան մը բնդունուիլ ամբողջովին աննիւթապէս, ազատ միտումի կատարեալ պատճառը կայ. եւ այն ազատ միտումն է որ կամքի խնդիրներ կը կազմէ: Ասոր համար նիւթական իրաց կամք չի յատկացուիր, այլ (առ առաւելն) բնական շարժում մը. զգայական հոգւոյ ալ կամք չի սեպհականութիւն՝ այլ միայն կենդանական անորժակ մը (բնազդութիւն). միայն մտաւոր գոյացութեան է որ կամք կը տեսնուի եւ սա որքան աւելի աննիւթ է այնքան աւելի կամքի տէր է» (Ս. Թովմ. յգ. ճշմ. խն. իգ. յ. 1): Ուրեմն ազատութիւնը բանականութեան պահանջն է. և ինչպէս սա Արարչին դէմքի ճառագայթումն է, այս ալ անոր ինքննիշխանութեան մասնակցութիւնն է. «Արագու՛մ մարդ բոլոր պակերի մերում եւ բոլոր նմանութեան եւ իշխանացէն ձեռնաց ծովու եւ բոլոր երկնից եւ անասնոց եւ ամենայն երկրի եւ ամենայն սողնոց, որ սողին ի վերայ երկրի» (Ննն. Ա.): Աստուծոյ նմանութիւնն է ա-

բարածնեցողութիւնն, որով ուղղափառութիւնն ալ էր արամադրենք եւ այդ արամադրութեան մէջ կը ցայտէ ազատութիւնը: Վասն զի «անոնք որ մտնէին ընդհանուր գաղափարով մը կը գործեն, ունին կամքի միտում մը, որ անհաւատութիւնն է շատ մը իրաց հանդեպ. որովհետեւ այդ ընդհանուր գաղափարին ներքեւ շատ ուրիշ (մասնակի) գաղափարներ կը բովանդակուին. արդ (կամքի) գործողութիւնը մասնակի եզակեան իրաց շուրջը կը շարժի եւ այս եզակեան իրերը չեն կրնար ընդհանուր գաղափարի ընդարձակութեան հաւասարիլ, անոր համար կամքի միտումը (չի յազենար) եւ կը մնայ անորոշ ու մեծ ուրիշ շատ իրաց ալ: Ինչպէս օրինակի աղագաւ արհեստագործ մը որ տան մը վերացական, ընդհանուր գաղափարն ունի, որուն մէջ կը բովանդակուին տան մը զանազան ձեւեր, կրնայ իր կամաց ընտրողութեամբ շինել տունը բոլորածէ, կամ քառակուսի, կամ ուրիշ ո՛ր եւ ձեւով. (Ս. Թոլմ. Ա. Բ. խն. 13. յ. 6). այսպէս ալ կամքը ընդհանուր բարեւոյ առջեւ մասնակի բարեւոյ կրնայ ընտրել եւ զայն ձեռք բերելու միջոցներն: Եւ այս պատճառաւ է որ մարդս երբեք բարին առհասարակ չար չի կրնար նկատել. կրնայ սակայն մասնակի բարիներու որոշողութեան եւ խտրութեան մէջ սխալիլ՝ բարին չար, չարը բարի համարելով: Եւ այսպէս կամքը թէեւ այս կամ այն մասնակի բարին կրնայ ուղեւ կամ մերժել, բայց բարին առհասարակ չի կրնար մերժել. ազատութեան ընտրողութիւնը մասնակի բարեաց մէջ է որ կ'ըլլայ հասարակ բարեւոյ գաղափարականով. եւ այս ընտրողութեան աւորոշ ըլլալէն ու զանազանութենէն կը ցայտի ազատութեան գաղափարը: «Ազատութիւնը... ուրիշ բան չէ, բայց եթէ կարողութիւն ընտրելու այլ եւ այլ միջոցներու մէջէն զանոնք որ առ որոշեալ վախճան մը

կրնան տանիլ . . . : Արդ ամեն ինչ որ ձեռք կը բերուի ուրիշ մը ստանալու դիմամբ՝ այն բարեաց կարգէն է որ օգտակար կ'ըսուի եւ այս տեսակ բարին կամքի վրայ գործելու բնոյթը ունենալուն նման հարկ է հետեւցնել թէ ինքնիշխանութիւնը կամաց յատուկ է ըստ որում սա իւր գործոց մէջ ընտրելու կարողութիւնն ունի (Լէոն ԺԳ. Libertas praestantissimum). ընտրելու կարողութիւնն ալ ունի մարդկային կամքը՝ վասն զի բանական հոգեւոյ կը պատկանի եւ մարդու հոգին բանական է՝ վասն զի աննիւթ է: Ահա ինչու համար արարածոց մէջէն միայն միայն ունեցողներն ազատութեամբ օժտուած են: «Ամենամեծ պարգեւը, զոր Աստուած իւր առաստաձեռնութեամբն ըրած է արարչագործութեան մէջ, եւ որուն ամենէն աւելի իր բարութեան նմանութիւնը դրոշմած է եւ զոր ամեն բանէ վեր կը գնահատէ, է անշուշտ կամաց ազատութիւնը, որով օժտուեցան եւ օժտուած կը մնան ամեն եւ միմիայն իմացական արարածները», այսպէս կ'երգէ աստուածերգակ բանաստեղծը՝ Տանդէ:

Հասկցանք թէ ի՞նչ է հիմնապէս ազատութիւնը, հարկ է աւելի որոշ կերպով ըմբռնել զայն օգտակար ընելու համար եւ գործնական: Տեսանք որ ազատութեան հեռաւոր պատճառն է հոգեւոյ աննիւթականութիւնը, իսկ մերձաւոր պատճառը բանականութիւնը, որ աննիւթականութեան հետեւանքն է. հարկ է շեշտել այս գաղափարը, վասն զի առանց այս սկզբունքին կարելի չէ ազատութեան գոյութիւնն իսկ արդարացնել: Եւ իրօք նիւթապաշտներ, այսինքն անոնք որ զմարդկային հոգին նիւթ կամ ո՛ր եւ է նիւթական ուժ մը կը կարծեն, ստիպուած են ուրանալ մարդկային ազատութիւնը, եւ այսպէս ոմանք նիւթի Ֆիզիքական ու մեքենական ուժերէն է որ կը կարծեն թէ կամքներն իր որոշումը կ'առնու այս կամ այն գործը գործելու. ու

րիշներ ալ կը համարեն թէ ջղերու և ուղեղի շարժումներէն է նոյն որոշումի ծնունդը . ըստ այսմ մարդը պատասխանատու չէ իր գործոց և կ'արդարանան ամենամեծ եղեռնագործութիւններն ալ : Դժբախտաբար լուսաւորեալ դարուս մութ սխալէմներէն մէկն է նիւթապաշտից այս դրութիւնը որ ազատութեան անուամբ ազատութիւնը կը քանդէ : Անիկայ Ստոյիկեաններու երազատեալութիւնը ու ցնորքը չունի, որ աստղերու ազդեցութեանց կը վերագրէին մարդկային գործքերը . չունի Կալվինականներու և Յանսենեաններու ամբարշտութիւնը, որ Աստուծոյ վրայ թափէ մեր ամէն գործոց պատասխանատուութիւնը . սակայն անոնցմէ աւելի ստորնացուցիչ է . վասն զի զմեզ մեքենայ մը կ'ընէ՝ անպատասխանատու, անգիտակից, կ'անպատուէ մեր ամենէն աչքառու արժանապատուութիւնը, ազատութիւնը . եւ «հեռացուցե՛ք ազատութիւնը, ամբողջ մարդկային կեանքը տակն ու վրայ պիտի ըլլայ . բնկերութեան մեջ այլ եւս ո՛ր եւ է կարգի կանոնի հետք չի մնար : Եթէ մարդիկ ազատ չեն բարի կամ չար գործերուն մեջ, բարին այլ եւս բարի չէ եւ ո՛չ չարը՝ չար : Եթէ անխուսափելի, անստանելի հարկ մը կը ստիպէ զմեզ ուղեւորու ինչ որ կ'ուզենք, մեր կամքն այն ատեն պատասխանատու չէ իր կամեցողութեան, ճիշդ մեքենայի մը պէս որ պատասխանատու չէ շարժումին, գործ անխուսափելիօրէն եւ աներեւութաբար կը ստանայ... վերցուցե՛ք ազատութիւնը, երկրիս վրայ ո՛չ մեղք, ո՛չ առաքինութիւն, ո՛չ արժանիք չի մնար, վարձատրութիւնները ծաղրական են, պատժներն անիրաւ ու անելի» (Fénelon, Lettres sur différents sujets de Métaphysique et de religion- lettre II c. III) :

Անուղղակի կերպով եւ ձեզ մասնաւոր ըրի ազատութեան թշնամիները, որոնց զէմ կոռւած է Աս-

տուծոյ ճշմարիտ եկեղեցին . այն եկեղեցին որ ամենէն աւելի ամբաստանուած է իբր թշնամի ազատութեան . պատմութիւնը կեցած է հոն , և , եթէ հարկ ըլլայ այս նիւթին վրայ կը խօսինք ուրիշ ասիւթիւ : «Ազատութեան այս վարդապետութիւնը՝ ինչպէս մարդկային հոգւոյ անցիւրականութեան եւ անմահութեան նշմարութիւնը, ո՛չ ոք այնքան բարձրաձայն եւ աւելի յարատեւութեամբ հաստատած է, որքան Կարոյիկէ եկեղեցին, որ ամեն ժամանակ զայն սորվեցուցած ու պաշտպանած է իբրեւ իւր հաւատարմաց մէկ յօդուածը : Մանաւանդ հետեւեկոսներու եւ նորելուկ գաղափարներու ջատագովաց դէմ եկեղեցին ինքն է որ իւր պաշտպանութեան տակ առած է զազատութիւնը, եւ մարդու այս մեծ գանձը աւերակաց տակն փրկած է : Այս մասին պատմութեան յիշատակարանները կեցած են վկայ այն արիւրեան, որով նա (եկեղեցին) Մանիքեցոց եւ ուրիշներու հակառակ ճիգերն ընկնած յաղթահարած է, եւ յետեւ ժամանակաց մեջ Տրիստենդեան ժողովոյ ատեն եւ յետոյ Յանսենիոսի հետեւողաց դէմ նա մարդու ազատութեան համար պատերազմած է չորովով երբեք որ ո՛չ մի ժամանակ եւ ո՛չ մի տեղ նակասագրականաց աղանդոսքի վրայ մնայ (Լեոն ԺԳ. Libertas praestantissimum) : Դիտեցե՛ք, թէ ինչպէս իմաստուն Քահանայապետը ազատութեան վարդապետութեան կը զուգէ կը միացնէ հոգւոյ աննիւթականութեան և անմահութեան մեծ վարդապետութիւնները . վասն զի առանց ասոնց կարելի չէ փրկել, կանգնել և բացատրել իսկ ազատութիւնը : «Զգայական կարողութիւնը չի կրնար զանազան իրեր համեմատութեան դնել, ինչպէս կրնայ բանականութիւնը, այլ պարզապէս իր մը միայն կ'ըմբռնէ եւ ասոր համար այդ մէկ առարկային կապուած մնալով՝ որոշ կերպով կը շարժէ զգայական ախորժակը

(բնագրումը). իսկ բանականութիւնը շատ առարկաներ մեկմեկու կը համեմատէ, անոր համար ալ մտաւոր ախորժակը, այսինքն կամքը, կրնայ շատ առարկաներէ շարժիլ եւ մեկ առարկայէ միայն շարժելու հարկին մէջ չի գտնուիր (Ս. Թովմ. Ա. խ. 82. յ. 2. առ. 3): Ագուստինոսը սուր տեսութիւնը մեր խնդրոյն առանցքին կը մօտեցնէ. բանաւոր, մտային ախորժը, կամքը կրնայ շատ առարկաներէ շարժիլ, որ ըսել է միեւնոյն վախճանին հասնելու համար անպատճառ այս կամ այն միջոցին կապուած չէ. ըսել է կրնայ զանազան եւ բազմաթիւ միջոցներու մէջէն ուղղաձիւ ընտրել, որ ըսել է անտարբեր է այս կամ այն միջոցի եւ շարժառիթի հանդէպ. ազատ է: Անտարբերութիւն այս կամ այն միջոցի հանդէպ, ահա՛ ազատութեան աւելի որոշ գաղափար: Բայց կրաւորական անտարբերութիւնը չէ ազատութեան ունեցածը, այլ ներգործական, այսինքն այն անտարբերութիւնն, որով կարող է այս կամ այն բանը ընտրել ինքն իր շարժումով. եւ այսպէս կամքն անտարբեր է մասնակի բարւոյ կամ մասնակի չարի առջև, որ ըսել է կրնայ իր ազատութեամբ այս բարին ընտրել կամ հակառակ չարը գործել, կրնայ առաքինանալ եւ կրնայ մեղանշել, կրնայ սիրել եւ կրնայատել: Անտարբեր է զանազան գործերու տեսակին առջև, ուստի կըրնայ այս ինչ բարին կամ միւս բարին նախընտրել, կըրնայ հետեւաբար շըրջագայիլ կամ նստիլ, կրնայ խօսիլ կամ լռել. անտարբեր է նոյն իսկ ուղեղու եւ չուղեղու մէջ եւ այսպէս կրնայ այլ եւ այլ հակասական կամ ներհակ գործերու հետեւիլ: Սակայն ամէն անտարբերութիւն եւ ամէն տեսակ գործ գործելու կարողութիւնն անպայմանօրէն կարեւոր չէ ազատութեան. կը բաւէ ասոր՝ որ կամքը կարենայ ուղեղ կամ չուղեղ, այսինքն արմատական ինքնորոշումն ունենայ իր գործողութեան

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

եւ անով ազատ է, եթէ նոյն իսկ չկարենայ չարիք գործել կամ չարագործութիւնը իր բնութեան չպատշաճի: Անտարբերութիւնն բարւոյ եւ չարի մէջտեղ խեղճ անկեալ մարդկութեան թշուառութիւններէն մէկն է: Եւ ասոր յայտնի ապացոյցն է հոն որ Աստուած ամենակարող, միահեծան եւ բացարձակօրէն ինքնիշխան Տէր է եւ ազատ. սակայն չի պատշաճիր իր բնութեան բարւոյ եւ չարի մէջ ընտրութիւն ընել, համակ բարութիւն է եւ չարութիւնն ուրացումն է իւր բնութեան: Ռուսկից առաջ կու գայ մարդկային այս խեղճութիւնը, բացառութիւնը եւ կամքը «բացարձակ կատարելութիւն չունենալուն համար՝ կրնայ պատահիլ յաճախ որ միտքը առաջարկէ կամաց առարկայ մը, որ փոխանակ իրականապէս բարի լըլալու, բարութեան երեւոյթը՝ շուրջ միայն ունի, եւ այսու հանդերձ կամքը անոր կը փարի (իրեւ բարւոյ): Բայց ինչպէս սխալիլ կարենալն եւ իրօք սխալիլը քերութիւն մ'է, նոյնպէս սխալ եւ խաբեական բարւոյ մը փարիլն՝ որքան ալ ինքնիշխանութեան ապացոյց մի է, ինչպէս է հիւանդութիւնը կեանքի, սակայն միշտ ազատութեան քերութիւնն է: Նոյնպէս կամքը, որովհետեւ բանականութենէ կախում ունի, երբ կը բաղձայ ունենալ առարկայ մը, որ ուղիղ բանականութենէ կը խոսորի, կ'իյնայ նոյնհետեւ արմատական քերութեան մէջ, որ ազատութեան ապականութիւնն եւ զեղծումն է» (Libertas prestantissimum):

Ուրեմն մարդուս ամէն գործ լոկ ազատութեան անուամբ չ'արդարանար, ընդհակառակն ազատութեան վատթարացումն ու զեղծումը կրնայ ըլլալ, ըսել է որ հարկ է որոշել թէ ճշմարիտ ազատութիւնը ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ: Ասիկա լաւ որոշելու համար հարկ է ազատութեան հետ չլիւթել անոր գործածութիւնը. ա-

39205-67

զատութիւնը միշտ բարի է, մինչդեռ անոր գործածութիւնը կրնայ չար ըլլալ: Ձեռքի շարժումի մէջ ազատ եմ. կրնամ զայն շարժել անկեալ մը վերականգնելու, վիրաւորեալ մը բժշկելու, անանկի մը ողորմութիւն տալու համար. ո՛հ բարերար շարժում, օրհնեալ ըլլայ այդ ձեռքը: Կրնամ սակայն նոյն ձեռքը շարժել ընկեր մը տապալելու համար, վիրաւորելու համար ցմահ եղբայր մը, անմեղ մը, կողոպտելու համար զրացի մը և նոյն իսկ թարեգործ մը. ո՛հ ո՛ անիծեալ ձեռք: Լեզուս կրնամ գործածել ինչպէս որ ուզեմ, ազատ եմ. սակայն գործածութիւն կայ պարսաւելի, գործածութիւն կայ գովելի. անոյ կ'օրհնեմ երկնքի Տէրը և Հայրը, կ'օրհնեմ ընկերս, կը գովաբանեմ առաքինութիւնը, կ'ուսուցանեմ ճշմարտութիւնը. կը պաշտպանեմ անմեղը, կը ջատագովեմ արդարը. օրհնեալ բերան, երանի այդ շրթանց, բարեբա՛ր լեզու: Կրնամ սակայն նոյն բերանը, նոյն շրթներն, նոյն լեզուն շարժել հայհայելով Աստուծոյ դէմ, անիծելով ընկերը, պարսաւելով առաքինութիւնը, թարձրացնելով չարութիւնը, ստութիւնը տարածելով, մոլորութիւն սփռելով. անզգամ լեզու, «զարդ անխաւաքեան... որ զամենայն մարմինն ապականէ», անկարգ լեզու, «ի բունօք մահաբերին (Յակոբ. Գ.)»: Ի՞նչ կը նշանակէ այս, կը նշանակէ որ ազատութիւնը բարեոյ մէջ է ամենէն աւելի ու կը յայտնուի և անոր ճշմարիտ գործածութիւնը առ բարին է սահմանուած, մինչդեռ առ չարն՝ անոր խոտորումն է. ո՛չ, ո՛չ, «մեղանչելու կարելիութիւնը ոչ ազատութիւն է, ո՛չ ալ ազատութեան մեկ մասն» (Ս. Անսելմ. Յղ. ինքնիշ. Գլ. 1.): Ձգեալ որ հրեշտակային վարդապետն ըսածնիս բացատրէ իր ոճով. «Անձնիշխանութիւնը առ վախճան մը տանող իրերն ընտրելու մէջ այն դիրքը ունի, զոր ունի միտքը եղբակացութիւններու հանդէպ: Արդ յայտնի է որ մտքի

գորութեան կը պատկանի ծանօթ սկզբունքներու հետեւութեամբ եղբակացութեան մը յանգիլ. բայց եթէ եղբակացութեան մը դիմէ արհամարհելով սկզբունքներու կարգը, այս՝ անոր պակասութենէն առաջ կու գայ: Հետեւաբար եթէ վախճանի կարգը պահելով անձնիշխանութիւնը կրնայ զանազան միջոցներ ընտրել, այդ՝ ազատութեան հատարելութիւնն է. իսկ եթէ ընտրէ միջոց մը խոտորելով վախճանի կարգէն, ինչպէս է մեղանչելը, ասիկա ազատութեան թերութեան կը վերաբերի: Հետեւաբար մեծագոյն է հրեշտակաց ազատութիւնը, որ չեն կրնար մեղանչել. քան մերինը, որ կըրնանք մեղանչել (Խ. ԿԲ. 8):— Այս խորհրդածութեամբ պահելով անաղարտ ու անկաշկանդ մեր ազատութիւնը մենք կրնանք և պարտաւոր ենք անոր գործածութիւնը կանոնաւորել և սահմել իսկ. «Տե՛ս զի ձիոց սանձս ի բերան դնեմք առ անսալոյ նոցա մեզ, եւ զամենայն մարմինս նոցա նուաճեմք» (Յակոբ. Գ.): Ի հարկին զեղծումի առջեւն առնելու համար, հարկ է սահմել ազատութիւնը, և այս սահմըն է որ անոր լաւ գործածութիւնը կ'երաշխաւորէ: Ազատութիւնը գետ մի է, որ գետափի և թումրի սահմաններն ունենալու է որ բարեբար ըլլայ. վերցուցէ՛ք ամէն սահման և ահա աւերիչ ողողում մը կ'ունենանք. ըրէ՛ք որ առուններու կանոնաւոր եղբերու մէջէն հոսի՝ մեր արտերն ու ածուներն պիտի պարարտացնէ:

Կ'ուզե՛նք որ մեր ազատութիւնն ալ աւերիչ չըլլայ՝ այլ շինիչ. հարկ է որ յարգենք անոր օրինաւոր սահմանները: Որո՞նք են այդ սահմանները: Առաջին՝ ուրիշի ազատութիւնը. որովհետեւ մարդս բացարձակ ազատութիւն չունի այլ պայմանաւոր, հետեւաբար կարելի չի անհատական ազատութեան սահմանէն դուրս ելլել առանց ոտնակոխելու, բռնարարելու ուրիշի ազա-

տութիւնը . զեղծումը միշտ բռնաբարիչ է ինչ անուան
տակ կ'ուզէ թո՛ղ ըլլայ . անհատական ազատութիւն-
ները զուգահեռական քալելու են , զեղծումը բախում
կը բերէ՝ բախումը իրաւունք չի տար երկու կողման և
եթէ մին տապալի՝ միւսը կը բռնաբարէ : Ուրեմն ինչպէս
կեանքը՝ նոյնպէս ազատութիւնը իր անհատական շը-
ջանն ունի , որմէ զուրս խուժելու չէ : Ի՞նչ է առաքի-
նութիւնը . այն զսպանակն է որ իւրաքանչիւր ազա-
տութիւն ձիգ և գործօն պահելով մէկտեղ անհատա-
կան առանցքի շուրջը պիտի կը պահէ և կ'ապահովէ ա-
մէն մէկուն սահմանն ու շրջանը : Մերձեցուցէ՛ք ըսածս
առանձին պարազաններու և պիտի տեսնէք պէտքը ա-
ռաքինաբար ազատ մնալու և ազատ գործելու : Ամբողջ
բարոյագիտութեան հիմն է ըսածս , որուն մանրամասնու-
թեանց կարելի չէ իջնել առանց նիւթէ չեղելու : —
Գանք երկրորդ սահմանին որ Օրէնքն է . սա ընկերական
կեանքի մէջ ազատութեան շրջանակը կը գծէ . և ամէն
ոք համակերպելու է անոր պահելով հանդերձ ամբողջ
ազատութիւնը . առանց օրէնքի՝ ազատութիւնը ողողիչ
գետ մըն է , անզուսպ հրդեհ մը , անսաստող վիթորիկ
և աւաճ որքան աւերիչ : Զեղծումի դէմ սահմանը եր-
բեք բռնաբարում չէ . ընդհակառակն այդ սահմանին
դէմ աքացումը՝ ազատութեան վտանգումն է : Պարզ
օրինակաւ բացատրեմ ըսածս . ի՞նչ կ'ըսէիք այն աշա-
կան արհամարհէ անոր օրէնքները , կամ ո՛ր է լեզու
մը ձեռք բերելու աշխատի՝ ոտքի տակ առնելով այն
լեզուի քերականութեան օրէնքները , ըսելով թէ ազատ
եմ . կրնա՞ք արդարացնել այդ ազատութիւնը . յայտնա-
պէս ո՛չ : Առաջ երթանք . ի՞նչ կ'ըսէիք այն անձին որ
ընկերութեան մը և նոյն իսկ ամենէն ազատական կու-
սակցութեան մը ուզէ անդամակցիլ . և եթէ ասոնցմէ

մին ազատ եմ ըսելով թուաբանութեան ու քերականու-
թեան որոշ օրէնքները յեղաշրջէ , և միւսը ընկերութեան
կանոնները ոտքի տակ առնու , պիտի ըսէ՞ք թէ ազա-
տութեան իրաւունքով է որ այդ կ'ընէ . ո՛չ , այլ մէկը
յիմար , միւսը խռովարար պիտի ըսէք , երկուքն ալ զեղ-
ծող ազատութեան : Ի՛արձրացուցէ՛ք տեսութիւնսիդ ,
ընդարձակեցէ՛ք օրէնքը աստուածային ու մարդկային
լրաւաց ստանալին չափ և դուք պիտի հասկնաք թէ
ազատութիւնը քանի՞ քանի եզրներ յարգելու է օրի-
նաւոր ըլլալու համար . — Կայ երրորդ սահման մըն ալ
ազատութեան . հարկը , որուն առջեւ նա իր չափաւո-
րութիւնը ձանձնալու է : Երեք տեսակ հարկ կայ . սխալ-
սան կամ բուսաբարութիւն հարկը , որ արտաքին զօ-
րեղաւորն պատճառէ մը կու գայ : Վախճանական կամ
օգտի հարկ , որ գործը մը բնական պահանջն է ու պէտ-
քը յաճար . զոր . օր . գրելու համար հարկ է գրիչ գոր-
ծածել , կարելու համար դասակ , ծովու վրայէն ճախ-
բորդելու համար նաւ , ցածաքը վրայ համակերպելու է
օրերով կառքի մը մէջ օրօրուիլ (մեր երկրին մէջ) : Ի՛նչա-
կաւ կամ բացարձակ հարկ , որ բնութեան օրինաց ան-
յեղիութեան վրայ շրմնուած է : Առաջին հարկը՝ ազա-
տութեան դէմ է և զրնայ ապօրինի ըլլալ՝ եթէ ստի-
պում գործողը արդարացուցիչ ո՛ր է տիրոջն մը չու-
նենայ . մարդ մը բանասարկել արդարութեան պաշտօնէի
մը համար օրինաւոր է . լսող անհատը մը համար ապօ-
րինը : Երկու երկու հարկերը ազատութեան արդեւք չեն ,
ընդհակառակն անոր գործադրութիւնը կը դիւրացնեն .
եւ առանձին կերպով երրորդ հարկին վրայ խօսելով ,
որուն առջեւ կը գտնուի մարդս , պէտք է ձանձնալ թէ
կամքը բարեոյ և միտքը ճշմարտի հարկին մէջ կը գըտ-
նուի այնպէս որ կամքը և միտքը իրենց բնութիւնը և
վախճանը ուրանալու են մերժելու համար այդ եզրները :

Եւ այս աշխատի յայտնի է որ չարիք գործողն իսկ գործին բարի անուանը կու տայ . սուտ խօսողն ալ սուտը ճշմարտութեան անուամբ քաղեցնել կ'ուզէ : Մասնակի բարւոյն և մասնակի ճշմարտութեանց մէջ ազատութիւնը կրնայ մոլորիլ կամ զեղծանիլ , բայց ոչ ընդհանուր , վերացական բարւոյ և ճշմարտի մէջ : Անոր համար կամքի ի չարն , մտքի ի սուտն շարժումը՝ զեղծում է ազատութեան և պատասխանատու կ'ընէ գործողը :

Ասոր համար չ'արդարանար Լայպնիցի նմանութիւնը , որով կամքը կը համեմատէ նժարի , որ այն կողմը կը կքի ուր աւելի ծանրութիւն կայ . կրքերը իրաւ է կամքի վրայ կը ծանրանան , բայց կամքը անբան , անգիտակ , բռնութ ու թանձր նժար մը չէ . նա ազատ է , ինքնորոշում , ինքնազիտակցութիւն ունի , եթէ ուզէ՝ կրնայ զիմադրել կրից ծանրութեան . ո'չ , մարդս ֆիզիքական մեքենայ մը չէ , այլ բանաւոր է և իր շարժումին տէր . հետեւաբար իր ուզելովն է որ կրնայ տեղի առաւ կրից կամ անոնց յաղթահարել : — Չ'արդարանար դարձեալ Քանդի սկզբունքը , որ զկամքը բնական պատճառներու կարգը դնելով , անկից առաջ եկած ամէն արդիւնք հարկաւոր կը նկատէ իբրեւ թէ կամքը ստիպուած ըլլայ գործածը անպատճառ գործելու : Կամքը պատճառ է այո՛ իր գործողութեանց , բայց ազատ պատճառ որ կրնայ միոյն տեղ միւս գործողութիւնը արտադրել . կամքը զիտէ ըրածը , որոշած է կանխաւ վախճանը և առ այն ուղղած է իր ընթացքը . ուստի ստիպման տակ չէ իր գործին մէջ և կը մնայ մըշտ պատասխանատու ըրածին : Յիշեցէ՛ք քիչ վեր բացատրածնիս ազատութեան մասին և դուք ձեզէն պիտի տեսնէք այս երկու փիլիսոփայից իմաստակութիւնը . երկուքն ալ կրքերու օրէնքի մը անխուսափելիօրէն գերի կ'ուզեն նկատել մարդկային կամքը . մե'ղք մարդկային արժանապատուութեան :

Անոնց ըսածէն տարբեր չէր Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութեան շահատակներուն ըրածը , որ ազատութեան կառքին առջեւ բազմաբամ աղաւնիներ թռուցին վզերնէն կախած այս խօսքը . «Այսպէս կ'ուզեմք ազաւ ըլլալ» . անբաններու պէս որ ըրածնին չեն գիտեր , որ տէր չեն իրենց գործողութեան , որ նիւթական բնազդումի հարկին տակ ճնշուած՝ զարգացումի սահմանուած չեն : Ո'չ , ո'չ , մենք անբան չենք այլ բանաւոր և չենք ուզեր անբանօրէն բնազդումի անզիտակցութեամբ մղուիլ , այլ մնալ և գործել մարդկօրէն ազատ և ազատօրէն մարդ : Հետեւաբար կ'ուզենք տէր մնալ այն ազատութեան որ մարդկային կամքի ցոլացումն է , այն գերազանցութեան , որով Ստեղծողը զայն անսահման դասակարգէ վեր դրաւ ամէն ստորին արարածոց վրայ տէր . իշխան և թագաւոր , «Արասցու՛ք մարդ բոս պահեիքի մերում եւ բոս նմանութեան եւ իշխեսցեմ ձկանց ծովու եւ քոչնոց երկնից եւ անասնոց եւ ամենայն երկրի եւ ամենայն սողնոց , որ սողին ի վերայ երկրի» . նշանակելով նաև այլաբանօրէն այն տիրողութեան , զոր մարդ կը ստանար կրքերու վրայ որոնք գեանաբար կը ստորնացնեն զմարդ մինչեւ յապականութիւն և զեղծում : Ազատութիւն չէ կրքի ծառայութիւնը , այլ տգեղ ու ստորնացուցիչ գերութիւն , որով մըշտ իրաւ է քրիստոնէական սկզբունքը թէ ինչ բանով որ մէկը մեղանչէ անոր գերին կ'ըլլայ (Պետ . թղթ . Կաթ .) : Չենք ուզեր երբեք Լուսերի հետ կարծել որ առաջին «մեղքէն ետքը ինքնիշխանութիւնը լոկ անուանական ըլլայ և թէ իր կարողութեան մէջ եղածը գործած ատեն կը մեղանչէ մահացու կերպով ¹» : Ո'չ , անարդանք է այս մարդկային արժանապատ-

¹ 36. Նախագ. Լուսերի դատապարտեալ Լէոն Ժ.է «Exsurge Domine կոնդակաւ 46 Մայիս 1520

ուսումնական և ինքնագիտակցութեան . առաջին մեղքէն
վերջն ալ մարդը ազատ է և եթէ ուզէ կրնայ սան-
ձել կրքերը ու անոնց իշխել և կրքերու այս սանձահա-
լութեան մէջ է որ ազատութիւնն ա'լ աւելի կը ցայտի .
ընդհակառակն կ'ուրանայ կամ դէթ կ'անտեսէ ու զը
ստիպէ իր ազատութիւնը այն մարդը որ կրքի կը ծա-
ռայէ : Ազատ է այն որ չի տանիր զրկանքի մը , նա-
խատեսքի մը իսկ և ձեռք կը զարնէ վրէժխնդրու-
թեան դամ քրեախնդիր դաւաճանութեանց . ազատ է
այն որ շահոյցը զետեւեւարչ յղիւթեանց մէջ կը սո-
ղոսկր . ազատ է այն որ հարստութեանց բեռնն սակ
կը աւալ . ազատ է այն որ վայրկեանական փառքի ե-
տեւ չը հաւայ . ո'չ , ազատ չեն ասոնք . այլ անոնցմէ
ես որ հարստ Սաաքելոյն ըսածին համաձայն իրենք
զիրենք արդարացեալու համար կը ջանան «իբրեւ պա-
ստապ շարութեան ուսել զազատութիւնն (Ա . Պետ . Ա .
10) : Եւ ազատութիւն չէ անպատճառ իր ուղածն ու խոր-
հուրդը քաղցին , առաջինը կամապաշտութիւն , երկ-
րորդը պաղապղտութիւն կ'անուանենք : Ազատութիւն չէ
ձեռահատութեան վեր գործքի մը մէջ նետուիլ . այս՝ յա-
ւակնութիւն , յանդգնութիւն կ'ըսուի , որով վար-
ուողները «արհամարհող տերութեանն , ժպիրիք , յանդը-
զուստ շղանցիսն զփառսս հայկոյն» (Բ . Պետ . Բ . 10) :
Ազատութիւն չէ ինքնիրեն հաւնիլ և միայն իր ետը
պաշտիլ , այս՝ որքան ալ ինքնագիտակցութիւն ըսուի ,
ինքնահաճութիւն , անձնապաշտութիւն է : Ազատու-
թիւն չէ անպատկառ ըլլալ ամէնուն առջեւ , մեծ չճանչ-
նալ բնաւ , միայն զինքը վեր դնել , այս՝ հպարտութիւն ,
գոռոզութիւն և անսաստութիւն կ'ըսուի : Ազատութիւն
չէ ամօթի և պատուոյ քօղը պատուել , անառակութիւն է ,
որով «իբրեւ զանխօս անասունս ըս բնածին բարուցն
յեղծումն եւ յապականութիւն որոց չենն գիտակ նայնոյն

յապականութեան իւրեանց» (Բ . Պետ . Բ . 12) : Այս՝
կրքերու պերութիւն է , ապականութեան ծառայք են
այս տեսակ ազատները , որ գործքով կ'ուրանան՝ ընդունի
խոստացած ազատութիւնն «Մեծարանս սնոեաց բար-
բառեալ» (Անդ) :

Ազատութիւն է ընդհակառակն իր ետը ձեռք առ-
նուլ և կրից փոթորկին դիմաց զայն կշռել , զեկամարել
կենաց յոյգերու ծովուն մէջ և առնաբար վեր պահել
ազատութիւնը ամէն կրից հոսուի : Ո'վ Կեսար , կ'ըսէր
Կիկերոն , դուն աւելի մեծ յաղթանակ մը ձեռք բերիր
անձը յաղթահարելով , բարկութիւնդ զսպելով , վրէժ-
խնդրութիւնդ սանձելով , նաւաճեալ թշնամեոյն ներելով ,
քան եթէ հազարաւոր բանակներ տապալէիր . վստն զի
ասոր մէջ բախտը , զինու միջերքը , տեղւոյ յարմարու-
թիւնը , զօրաց զործադրութիւնը իրենց մասը կ'ունե-
նան . բայց անձիդ նուաճումին մէջ միայն դուն ես որ
ամենամեծ ոսոխ մը կը յաղթահարես , անձիդ , ետիդ ,
ինքնիշխան տէր կ'ըլլաս և ատով Աստուծոյ ամենա-
նման կ'ըլլաս : Հեթանոս մըն է խօսողը , որ բնական
լուսով կ'ընդնշմարէ մարդուն մէջ Աստուծոյ նմանութիւ-
նը , Անոր ինքնիշխանութեան հաղորդակցութիւնը ան-
ձին տիրողութեան մէջ : Ուրեմն , ո'վ ազատասէրներ ,
պիտի հրաւիրէի զձեզ հոս ձեր անձին վրայ ցուցնելու
քաբողած ազատութիւննիդ՝ անշահախնդրութեամբ հան-
րային բարւոյ եւ բարեկարգութեանց մէջ , վեհանձնու-
թեամբ զրկանքի ու նախատանաց դէմ , անոխակալ վե-
հանձնութեամբ թշնամեաց հանդէպ , առնական ժուժ-
կալութեամբ չուայտութեանց ու զգայական հեշտու-
թեանց դէմ : Անձնիշխան էք , տէր եղէ՛ք ձեր անձին ,
վեր՝ գծուծ պահանջներէ , շահադէտ քսութիւններէ ,
թուլահոգի ցանկութիւններէ , ազատ՝ կրքի ստիպումէն ,
բռնաբարիչ հարկէն :

Չեմ ուզեր կանխել ուրիշ բանախօսութեան մը նիւթը աւելի երկարելով. հարկ է վերջ տամ այս անգամ: Խնայեցէ՛ք, կ'ըսէր Դաւիթ որդեգորով ողորձանօք, խնայեցէ՛ք Աբիսողոմին, որ ապստամբած էր հօրը դէմ և անոր դահը կ'ուզէր յափշտակել դաւաճան պատերազմով: Դիւցազն հայր, որ իրաւանց արդար պաշտպանութեանը մէջ չափաւորութիւնը չի մոռնար: Այլ աւա՛ղ, քիչ վերջը կը հասնի Յովնաթան հաւատարիմ զօրապետը, աւետիս մը մալու շտապով. Աբիսողոմ նետի մը հարուածով սպանուած էր՝ երբ թաւ անտառէ մը անցնելով իր պաշտոն, խնամած երկայն մաղերովն ծառէ մը կախուած էր. նետ մըն ալ հօրը կ'ըլլայ այս գոյժը և կարեկէր կ'ողբայ իր զաւակը. «Աբիսողոմ որդեա՛կ իմ, որդեա՛կ իմ Աբիսողոմ»: Կեցէ՛ք այս պատկերին առջեւ. հայր մը որ օղորայ իր զաւակը մաղերէն կախուած ու սպանուած. չէ՞ք տեսներ չար ազատութեան զոհը: Մազը որ իր ճամբակ ցրուածութեամբ ամէն մացառի հետ կնճռելու չափ թոյլ և արձակ ճըգուած է, թոյլ, մեղկ, կնոջական ազատութիւնն է որ ամէն կրքի հետ կը հանգուցուի և քանի՛ հայրեր, աւա՛ղ, կ'ողբան իրենց զաւակները, զոհ իրենց ազատականութեան, ազատութեան զեղծումի: Հայրե՛ր, զգուշացէ՛ք ձեր զաւակաց ընթացքին. սրդի՛ք, պատկա՛ռ եղէ՛ք ազատութեան սահմաններուն և պատուած պիտի ըլլաք զազատութիւնը և պիտի փրկէք զայն առաքինաբար:

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹ ԻՆՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Բ

Ամէն բան ազատ մակդիրով պսակելու մարմաջը՝ օրուան մեծ շարժումն եղաւ և է տակաւին՝ որքան ալ անեղ անցուդարձերու անստուգութիւնը թմբեցուցած ըլլայ զայն առժամաբար — Ազատ միտք, ազատ տպագրութիւն, ազատ դպրոց, ազատ խիղճ, ազատ սէր, ազատ կրօնք: — Ո՛ւր կը տանի այս: — Մարդն իր ազատութեան մակոյկին վրայ նստած կը յառաջանայ աշխարհիս ծովուն վրայէն, ուր կրճերու հովերն փոթորիկ կը սպաննան չրջելու մակոյկն, ծովամոյն կորսնցնելու զայն և անոր ապաւինողներն, եթէ առջեւն չառնուի: Ասոր համար հարկաւոր է ղեկ, հարկաւոր է հակակռող կեդրոնաձիգ ծանրութիւն, մին խելք՝ միւսն կամքը հառաւարելու համարամուր բռնելով ամէն կրից փոթորիկի դէմ: — Ո՞րն է ղեկը, ո՞րն է հակակշիւռը. ղեկն է նեմարսութիւնն որ մարդուս խելք կ'ուղղէ և խելք կ'ըսուի գրաբարի մէջ նաւակին այն մասը ուր ղեկն է զետեղուած. հակակշիւռն է բարութիւնն որ սրտին կը յատկացուի և սիրտը մարդուս կեդրոնն է՝ նշանաբան կամքին: Ընթացողութեամբ եւ բարութեամբ ազատութեան նուազ կը ուղիղ կը քալէ և հաւասարակշռութիւնը կը պահէ. կը քալէ ապահովաբար ու կը հասնի զարգացումի նաւահանգիստը: — Եւ այսպէս դրէք ազատ մակդիրին քով նեմարիս կամ բարի վերադիրներն ալ, կամ երկուքը մէկտեղ, և դուք ապահոված էք ամէն բան, ազատութիւնն ալ, ազատութեան սահմաններն ալ: Ազատ միտք կամ գաղափար կ'ըսուի՞. դրէ՛ք քովը նեմարիս մակդիրն. և ո՛հ ճշմարիտ գաղափարի բնական իրաւունքն է ազա-

տութիւնը . ազատ սպագորութիւն կ'ուզուի , դրէ՛ք քո՛ղն բարի մակդիրն և ճշմարտութեան ու բարութեան ամենամեծ գործիչն կ'ըլլայ տպագրութիւնը . ազատ դպրոց կ'ուզէ՛ք , դրոշմեցէ՛ք զայն նշանաբան և բարի անուամբ եւ անա ճշմարտութեամբ ու բարութեամբ ուսուցման և դաստիարակութեան շաւղին մէջ ապահոված կ'ըլլա՛ք մարդկային զարգացումի խանձարուրը : Ազատ խիղճ կը պահանջէ՛ք , ըրէ՛ք որ նա բարի ալ ըլլայ և դուք արդարութեան և իրաւունքի դատը ապահոված կ'ըլլա՛ք : Ազատ սե՛ր ալ կ'ուզէ՛ք վայելել՝ սրբացուցէ՛ք զայն բարութեամբ և դուք ընկերութեան հիմն՝ ընտանիքը գործովանքի , հաւատարմութեան ու վստահութեան նուիրատուն մը կ'ընէ՛ք : Վերջապէս կրօնքն ալ կ'ուզէ՛ք որ ազատ ըլլայ . թո՛ղ նշանաբան ըլլայ և դուք յանուն ազատութեան կրօնքի առաքեալներ կ'ըլլա՛ք : — Անա մէկ հատիկ միջոցը մարդն խաղալիկ չընելու յախուռն ազատութեան մը անխելք ու անկշիռ մակոյկին՝ կրից և չար ձգտումներու փոթորկին դիմաց : Մարդուն ամէն շարժումներն երբ մարդկային են՝ մտքէ ու կամքէ կախում ունին , և երբ միտքն ճշմարտութեան ղեկով և կամքը բարութեան կշիռով կառավարուած են , այն շարժումներն մարդկային են և միանգամայն ուղիղ ու արդար , որ ըսել է մարդավայել : — Ուսումնասիրե՛նք այս անգամ նշանաբանն ղեկը , պահելով ուրիշ անգամու բարութեան կշիռը , և տեսնենք թէ ինչպէս ճշմարտութեամբ ազատութիւնը ապահով և վստահելի կ'ըլլայ , իսկ ազատութեամբ ճշմարտութիւնը զարգացումի միակ գործիչն է :

Ե՛րբ է որ ճշմարտութիւնն ազատութեան կաշկանդումն կրնայ նկատուիլ . երբ չէ հասկցուած հիմնովին թէ ի՞նչ է ճշմարտութիւն և թէ նա ազատութեան հարկաւոր , անպայման սահմաններէն մէկն է : — Ճշմարտութիւնն՝ երբ իրօք ճշմարտութիւն է՝ հարկ մի է ընական՝

և ո՛չ կաշկանդում , սահման մի է եւ ո՛չ բանտ : Յիշեցէ՛ք անցեալ անգամուսն ըսածս . ազատութիւնն գետ մի է , որ գետափ ունենալու է երկու կողմէն՝ չորդեւ լու համար . այդ ափերն են նշանաբանն մէկ կողմէն , բարութիւն միւս կողմէն . երբ ասոնց մէջէն և ուղղութեամբը քալէ գետն՝ չի կրնար վտանգաւոր ըլլալ , այլ բարեբար : — Ի՞նչ է ուրեմն ճշմարտութիւնը , հարցում մը , որուն մարդկութիւնը ինքիմէն չէ կրցած լիովին պատասխանել՝ մինչեւ որ չեկաւ Այն , որ կրցաւ ըսել թէ ես եմ ճանապարհ և ճշմարտութիւն եւ կեանք , որուն մարդ չպիտի կարենայ պատասխանել Անկից հետանալով : — Նախապաշարեալի խօսք չէ ըսածս . մարդկային մտքի պատմութիւնը մէջտեղ կեցած է . քննեցէ՛ք զանկայ եւ տեսէ՛ք թէ խեղճ մարդկային միտքը այս հարցման առջեւ ո՛ր ցատիճանի իրարանցումի մէջ գտնուեր է : Անհնարին է բոլոր պարսկութիւններն մի առ մի քննել , մէկ երկու գլխաւոր բաժանում կ'ամփոփէ ամբողջը : — Մէկ դպրոցը զգայարանաց մէջ փակեց ճշմարտութիւնը (Դեմոկրիտէս) . ուրիշ մը զաղափարաց մէջ (Պլատոն) , ուրիշ մը երկուքին մէջ (Արիստոտէլ) : — Առաջինը միտքը կապտեց , զգայարանք մի դարձուց զայն , անոր սլացքը բեռնաւորեց և միտքն ինկաւ վար գետնաքարշ . բնագոյումէ տարբերութիւն չունէր : Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը . անել փապուղիներու , մութ անցքերու մէջ ինկածի պէս պոռաց յուսահատ միտքը . «Զգայարանաց համբաներն նեղ են , անցք չկայ նշանաբանն հասնելու համար» (Եմպիտոկլէս) : Ուրիշ մը , «խորունկ ջրհորի մը մէջ է քաղուած , ըսաւ , նշանաբանը , հետեւաբար մարդուս դիւրամասշնչի չե . ուստի՝ միաբերան աղաղակեց այս դպրոցը՝ չկայ մարդ մը որ գիտուն կամ իմաստուն կարենայ ըսուիլ : — Գաղափարաց մէջ փակելով ուղեց սլացք մը տալ ճշմարտութեան՝ երկրորդ դպրոցը .

բայց այնքան օգային ըրաւ որ նա նստիցաւ, թուլցաւ, եթերացաւ և ցրուեցաւ ու չի բռնուեցաւ և միտքն ապուշ ապուշ սկսաւ նայիլ Սկեպտիկութեան մէջ և ըսել թէ՛ նեմարսութիւն չկայ. այն մտքի բուն է, մուր է չորս կողմերնիս (Անաքսաքորաս): — Երբորդ Դպրոցը կրնար ազատել միտքը իր նաւարկութենէն՝ բայց սն ալ մտքին շատ տալով երբեմն և երբեմն առարկային, մէկ ծայրաչեղութենէ միւս ծայրաչեղութեան մղեց, աջ ու ձախ զարկաւ միտքը՝ զայն խորտակելու վտանգով և ըսաւ ասոնցմէ մէկը (Թէոփրաստէս), ձեմարսութիւնը այս երկրի վրայ բուսնելիք տունկ չի. և Սոկրատ. ինչ որ մեզմէ վեր է, մեզի համար չի: Ի՞նչ պատճառաւ մեզ համար չէ. Բրիստոսի գալստենէն առաջ ուրիշ ազգ մ'ալ կար, ուրիշներու նման մարդիկներէ կազմուած, և սա վստահաբար կ'ըսէր թէ ճշմարտութիւնն ունի: Հրէից ազգն էր այն. նա միացած էր Աստուծոյ և անոր առաջնորդութեամբ կը յառաջանար դէպ 'ի Բրիստոս: Ահա այս ազգին իմաստունն պատճառը կու տայ թէ ինչո՞ւ ճշմարտութիւնն միւս ազգաց անմատչելի էր. «Միալիս սրսով փնտնեցի՛ք զանիկայ, վասնզի անոնք կրնան գտնել որ զայն չեն փորձեր եւ կը յայտնուի անոնց որ չեն քերահաւատիւր վասնզի մոլար խորհուրդներն Աստուծմէ կը բաժնեն»:

Ի՞նչ ըրաւ վերջին զարերու փիլիսոփայութիւնը՝ երբ ուզեց ինքնավար, ինքնիշխան ըլլալ: — Նորոգեց նոյն և կատարելապէս նոյն ելեւէջներն, մտքի միեւնոյն պարբերութիւններն: — Նիւթապաշտն ցամբեցուց միտքը և զարգացնելով հանդերձ նիւթական արհեստներն և դրական գիտութիւններն՝ փակեց միտքը անձուկ, նեղ ծակի մը մէջ, ուր խղղուելու աստիճանի հասաւ եւ ազգակեց Jouffroyeի հետ. «Փիլիսոփայութիւնը, որ ըսել է մարդկային բանականութիւնը շատ նեղ փակուած է,

ուր հեղձամուղձ ըլլալու վտանգի մեջ է»։ — Ասոր օգնութեան հասնիլ ուզեց բանապաշտը. բայց անոր ինքնապաշտութիւնը ցնորք մը նկատեց գնեմարսութիւնը, մտքի բանաստեղծութիւն ըրաւ զփիլիսոփայութիւնը և ըսաւ Վոլգէնի օրուան մօտան, որ շարունակ կը փոխուի: Ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւն. ահաւասիկ ի՞նչ կ'ըսէ իրենցմէ մէկը. «Հին փիլիսոփայութեան պատմութեան մեջ ուրիշ լաւագոյն բանի մը չենք հանդիպիր, բայց երբ խեղաքիւր կարծեաց, խեղացնումանց, հակասութեանց, սխալներու, ծաղրելի գաղափարներու Լաբիրինթոսի մը, որ պտուղ է յողորմութեան եւ մոլեգին դատողութեան եւ ասոր համար շատ ծանր յոգնութենէն ետք միայն կարելի է մի քանի հազուադէպ նեմարսութիւն գտնել հոն» (Thommase Reid):

Դժբախտաբար չի մնաց այս՝ տեսականին մէջ և ահաւասիկ ճշմարտութիւնը վատրուեցաւ աշխարհէ. աշխարհ՝ կարծիք է, ըսուեցաւ... բացարձակ նեմարսութիւն չկայ ոչխարնի վրայ, ուրեմն ազատ ենք ուզածնիս ըսելու, ուզածնիս մտածելու, ուզածնիս գրելու: — Մանաւանդ լուռ ըսելն հաւատարապէս կարեւոր է ըստ Լուտերի՝ ինչպէս ճշմարտը (հմտ. Denifle Լուտեր և լուտերականութիւն էջ. 138 Իտալ. թարգ.) եւ հրաշալիքաբար անհոգ Լուտերը, ուզածն քայիցնելու համար: — Աստուած մարդու բառ, խօսք տուած է ըսելիք, միտքը ծածկելու համար (Talleyrand) — և առաջ երթալով՝ ստելու արհեստը իմաստութիւն կոչուեցաւ. «Միտքն կեղծել իմաստութեան բովանդակութիւնն է, այն խիստ մացառն է որ մեծ մարդկանց դիտարկութիւններն կը ծածկէ, տեսալ մը մտային ամօքաճութիւնն է որ մեզ սփռել կուտայ մտածմանց մեղիութիւնը (Bacon): Խեղճ մարդկութիւն այսչափ յոգնելու էր գտնելու համար թէ ինքն ստելու համար ստեղծուած է, ստութեամբ գործե-

լուէ, ստուծեամբ ապրելու. վերջը. յուսահատ մեռնելու համար:

Այս անկումի վիճակը կը բացատրուի և շօշափելի կ'ըլլայ երկու պատիւերով, որոնց մէկը հեթանոսէ մը, միւսը՝ Ս. Գիրքէն ըստուած է: — Օրին մէկը սուտը չկարենալով ճշմարտութեան հետ կենակցիլ՝ մտածեց զայն տարագրել. ուստի ներկայացաւ անոր ու ըսաւ. — Դո՛ւր իմ, գուն տոնչտի բարի ես, և զգուշաւոր չաբադործ մարդկներէ: որ սիրտս կը կսկծայ վրադ, այնքան մեծ կ'ըլլայ քու վիշտդ անոնց գեմաց, իրաւ չէ՞: Ուրեմն վերջ տուր ջուռոյդ, ծածկէ երեսդ քողով մը չտեսնուելու համար» — Ըսաւ և մէկդի կեցաւ նայելու: — Խորագէտ անցորդներ տեսան սուտին դէմքին խաբէական դժերը և հասնիչ ըսին անոր: — Բայց ճշմարտութիւնը չանդրադարձաւ և քողարկեց դէմքը: — Այս ըլլալէն վերջը սուտը տեսաւ որ քողի տակէն ալ ճշմարտութիւնը կը տեսնուէր իր ցոլքերով. հետեւաբար սրտան մարդիկ կը հետեւին անոր. այն ատեն կրկին անոր մօտեցաւ սուտը և ըսաւ. — «Դո՛ւր իմ, հետս եկո՛ւր, տեղ մը ունիմ, որ քեզ արժանի է, պալատ մըն է, արքունիք մը, ուր քաղցրութենէ, մաքուր սէրէ և զուարճալի տեսակցութիւններէ զատ ուրիշ բան չպիտի ունենաս» — Միամիտը գնաց սուտի ետեւէն, որ քարայրի մը խորը հասնելուն պէս զանի հոն փակեց՝ կղպելով վրան գուռը: — Ասկէ վերջ բոլոր երկիրը իրեն հպատակ ըրաւ շատ անգամ ճշմարտին ձեւն առնելով: — Ժամանակը, որ միտն և միւսին հայրն էր, տեսնելով որ ճշմարտութիւնը չէր երևեր, արտընջալով, կոծելով ճերմակ մազերը ձեռացը մէջ առած, սկսաւ վայել ու լալ. յետոյ մունետիկ մը հանեց մէջտեղ՝ մեծ պարգեւ մը խոստանալով անոր որ պիտի գտնէր ճշմարտութիւնը. և հարկ եղաւ որ ինքն ալ չորս վին պատէր, խուղարկէր,

գտնելու համար կորուսեալ զաւակը: Խեղճ ծերունին, պարապ տեղ կը յոգնի, չի կրնար գտնել: — Ահա այս առակով Լուկիանոս յոյն փիլիսոփայն նկարագրեց հեթանոս աշխարհի վիճակը ճշմարտութեան հանդէպ և որքան ճշգրիտ են անոր դժերը: Զէ՞ք տեսներ հոն ճշմարտութեան և սուտի երկուորեակներու անուանց ներքեւ մարդկային աղբի երկու դասակարգի բաժանումը՝ յորդիս Աստուծոյ եւ յորդիս մարդկան նախածնողաց անկումէն վերջ. չէ՞ք տեսներ հոն թէ ինչպէս ճշմարտութեան դէմ սուտի դաւաճանութիւնը կ'ակնարկէ այն եղբայրասպան նեւեղին, զոր դաւեց Կայէն, որդւոյ մարդկան նախահայրը, Աբէլի, որդւոյ Աստուծոյ նախահօր դէմ, ուսկից սկսաւ Արդարոյն և Սնօրինի պայքարը, որուն սպառուին եղաւ Գողգոթայի եղեռն: «Կ'ըսէ Կայէն իւր եղբորը, միամիտ Աբելին, եկո՛ւ, դաճը պոյսի երբանք. եւ դաճը հասնելուն պէս կը յարձակի եղբոր վրայ եւ կը սպանէ զայն»: Աբելին արիւնն բարձրագոյն կը խօսի առ Աստուած. Սէթ կը յաջորդէ անոր՝ արդարոյ սերունդը շարունակելու համար: Այլ աւաղ որդիք Աստուծոյ ալ կը խառնակին որդւոց մարդկան, ուսկից ծնաւ ամէն բարոյական անկարգութիւն «վան լինելոյ դոցա մարմին». մտաւ անկարգութիւն «ամենայն ոք խորհեք ի սրտի խնամով ի չարիս» (Ծնն. 2). կրօնական անկարգութիւն «զի ընդունայն էին ամենայն մարդիկ բնութեամբ յորս եւ աստուածանգիտութիւն. եւ յերեւելի բարութեանցն ո՛չ կարացին գիտել որ երև, եւ ո՛չ ի գործս հայեցեալ ծանեան զհաւատաւապետս. այլ կամ զնուր կամ զհոգմ, կամ զօդ երագ, կամ զասեղաց Երջանս, կամ զջրոց բնութիւնս, կամ զլուսաւորս երկնաւորս՝ զարբանեակս աշխարհի աստուածս համարեցան (Իմաստ. Գ. 1—2): Հեթանոս մարդկութեան վիճակն է այս, անկումի վիճակ՝ կռապաշտութեան պիղծ ու գարշելի դա-

բերուն, որ ասին յուսահատ ժամանակը պարապ տեղ մուշտովի հանեց իր փիլիսոփաները վնասելու և գտնելու համար կորուսեալ ճշմարտութիւնը. անոնք, տեսանք արդէն, կամ վնասեցան իրենց խուզարկութեան մէջ կամ սուտէն կաշառուած կամ խաբուած ա'լ աւելի ծածկեցին զճշմարտութիւնն և անոր ճամբաներն:

Սուտի ճշմարտութեան դէմ եղեւական պայքարն ամփոփուած է Ս. Գրոց անցուցարձերու մէջ, որոնք Մեփիայի, աստուածային Մեծ Արդարոյն պալուստը կը պատրաստէին Արդարներու յաջորդութեամբ, որոնք նոյն մարդարէական անցուցարձերու հերոսներն էին: Իմաստունը մէկ նայուածքով տեսած էր աստուածաշունչ Տոսմին մէջ Ամսարշտի Արդարոյն դէմ ունեցած այս հակառակամարտութիւնը (Antagonisme) և զայն պատմելով սուտի ճշմարտութեան դէմ հեթանոս դարերու դաւաճանութիւն կը պատկերացնէ, ակնարկելով միանգամայն մարգարէաբար Անոր, որուն արիւնն Աբելի արիւնէն աւելի բարձր կը գոչէ և որ նեմարտութիւնն ինքն էր: Կ'արժէ մէջ բերել այդ վսեմ հատուածը և բացատրութեան պէտք չի մնար. «Դարանակալ քլլանք Արդարին, վասն զի մեզ դժպիի եղած է և հակառակ կը կենայ մեր գործոց. և օրինաց դիմ յանցանքը մեզ նախաինք կը սեպէ. և մեր մանկութեան մեղքերը կը հրասարակէ: Կ'ապահովէ քի ինքը Ասուծոյ գիտութիւնն ունի և իւր անձը Ասուծոյ Որդի կ'անուանէ: Այսպէս մեր գաղափարներն կը ձաղկէ, կը յանդիմանէ. ծանր է մեզ նոյն իսկ իր ներկայութիւնը. վասն զի անոր կենցաղը ուրիշներու չի նմանիր և անոր համբանքը բոլորովն այլազգի են: Անոր գարեջի երեւցած ենք և մեր համբանքէն կը խորժի իբրեւ պղծութիւններէ, երանութիւն կուսայ Արդարներու վախճանին, և հպարտացած ինքնիրեն Հայր կ'անուանէ զԱսուծ: Տեսնենք

քէ՛նեմարի՛ս՝ են անոր խօսքերն՝ եւ փորձե'նք անգամ մը քի ի'նչ վերջ պիտի ունենայ. երբ իրօք Ասուծոյ Որդի է՝ անուես պիտի պաշտպանէ զանիկայ Ասուծ և իւր հակառակորդներու ձեռքէն պիտի փրկէ: Խոսանգե'նք ուրեմն զանիկայ թեմամանով և ծեծով, և տեսնենք քի պիտի ունենա'յ (Ասուծոյ) այցելութիւնը, վասն զի անոր համբերասարութիւնը հաջցնելու չափ (պիտի հետապնդենք) և պիտի օգտուինք անոր անոխակալութեան: Խայտառակ մահուամբ մը զայն պիտի դառնենք և տեսնենք քի իր ըսածին համաձայն պիտի ունենա'յ (Ասուծոյ) օգնութիւնը: Զայս խորհեցան ու խաբուեցան, վասնզի կուրացուց զիրենք իրենց չարութիւնը» (Իմաստ. Բ.). և և իրօք Աստուած որ զմարդը ճշմարտութեան ժառանգորդ ստեղծած էր «Վերականգնելով պահեց ու փրկեց իւր յանցանքէն աշխարհի նախաստեղծ հայրը. և զօրութիւն տուաւ անոր սիրանալու ամեն բանի» և որքան ալ «անկից խոստրելով բաժնուեցաւ անիրաւը (Կայէն և իւր սերունդը) ու կորսուեցաւ իւր բարկութեամբ եղբայրասպան սրմնութեանց մէջ», սակայն «Իմաստութիւնը» այն առաջին անգամ «զրհեղելէ ջնջուած երկիրը կրկին փրկեց Արդարին չնչին փայտովը. նաւապետելով» (Իմաստ. Գլ. Ժ.) և յետոյ ի լրումն ժամանակաց ապականած երկիրը վերանորոգեց ուրիշ չնչին փայտիւ մը, խաչով, ուր ցաւոց և դառնութեանց ուկեանի մը մէջ Արդարներու անդրանիկն կը խայտառակէր հրէից գալթակողութիւնը և հեթանոսաց իմաստութիւնը:

Այս առաջին պատկերն է, տեսնենք երկրորդը որ աւելի ներկայ դարուս, հեթանոսութեան վերակոչումն կը պատշաճի: Մարդիկ դրուելու վրայ են ջրհեղեղէն վերջ. դաշտ մը կու գան և հպարտ գաղափարը կ'ունենան իրարմէ չբաժնուած՝ աշտարակ մը չինելու, «որուն գլուխը հասնի մինչեւ երկինք և այսպէս հռչակենք, կ'ը-

սեն, անուննիս երկրիս երեսին վրայ սփռուելի առաջ» (Ծնն. ԺԱ.) : Աստուած հայեցաւ ու չհաւնեցաւ յանդուգն ամբարտաւանութեան . «Ահա ամենք մեկ ազգ եւ մեկ լեզու ունենալուն համար սկսան այդ ընել . առդուգածին ընելու բան մը չի պակսիր . եկե՛ք իջնե՛նք եւ խառնակենք հոն անոնց լեզուները, որպէս զի ընկեր ընկերի խօսք չհասկնայ», ահաւոր պատիժ ինքնապատան յաւակնութեան, որ ճշմարտութենէ անկախօրէն իւր զարգացումի աշտարակը շինելու կը ձեռնարկէ . «Եւ Տէր Աստուած ցրուեց զանոնք ընդ երեսս ամենայն երկրի և քաղաք ու աշտարակ կիսաշէն մնացին . անոր համար տեղւոյն անունը խառնակութիւն կոչուեցաւ, վասն զի հոն խառնակեց Տէր Աստուած ամեն երկրի լեզուները» (Ծնն.) : Ահա ինչպէս կը գործէ Աստուած ու կը խայտառակէ անձնապատան մարդը . սա հիմա ալ իր խելքին հաւնած մինչեւ երկինք ելլել կ'ուզէ ինքնիշխան և ինքնագլուխ . Աստուած ալ կը խոնարհեցնէ զայն շփոթելով զաղափարները և թոյլ տալով որ հակասական կարծիքներու մանուածին մէջ խելագարի : Բայց հոս է Անոր հախախնամ իմաստութիւնը, որ նոյն իսկ այդ շփոթութեանց մէջէն երեւան կը հանէ ճշմարտութիւնը . վասն զի «նոյնիսկ օվորած ազգերու միաբան չարութեան մեջէն ճանցաւ զարդարք եւ անառաւ պահեց... գերծնողութենէ եւ որդւոյն (Արդարոյն) վրայ ունեցած գութին երեսէն պահեց հզօրը» (Իմաստ. Ժ. 5) :

Այս արդարին առաջնորդութեամբն է, որ կրնանք այսօր ալ գաղափարաց շփոթութեան դէմ, սուտի դաւաճանութեանց դէմ դնել ու հաստատել «ԱՅՈՒ ԱՅՈՒ» և Ո՛ՁՆ Ո՛Ձ» յաւիտենական սկզբունքը, որ հիմն է տեսականի, գործնականի և վարչականի ու կը բացատրէ թէ ի՞նչ է ճշմարտութիւն : Խորհրդածե՛նք վայրկեան մը . Այո՛ն այո եւ ոչն ո՛չ, ի՛նչ ըսել է . իրականութիւնը

սել է, և ահա բանալին՝ ճշմարտութիւնը իր փակարանէն դուրս հանելու, միջոց՝ շուարած գաղափարներն կրկին միացնելու : Երբ է որ կ'ըսեմ ճշմարտ երկաթ, ճշմարիտ քար . երբ իրօք երկաթ է, իրօք քար, ներկայացածը . որ ըսել է ճշմարտութիւնն իրականութեան համաձայնութիւնն է մտածմունքիս և խօսքիս հետ : Այս տարբերութեամբ որ իրականութիւնը՝ մեզմէ անկախ է, կայ չտեսած ալ ատեննիս, իսկ ճշմարտութիւնը մեր տեսութեան մէջ այդ տարկային ցոլացումն է . կայ նիւթ, աշխարհ, կան մեզմէ անկախ առարկաներ, զորս երբ ճանչնալու ըլլամ իրօք՝ ինչպէս որ են՝ կը ստանամ ճշմարտութիւնը . «ՃԵՄԱՐՏՈՒՔԻՆԵՆ Է ԱՅՆ ՈՐ Է» (Մ. Օդոտտ. Մենախօս. գիրք. Գ. գլ. 5) : Այս է առարկայական ճշմարտութիւնը :

Բայց ո՛ւսկից է որ իրեն իրենց իրականութիւնը ստացած են . անկից՝ ուսկից ստացած են իրենց գոյութիւնը և կը մնան անալլալ իրենց էական յատկութեանց մէջ առանց կախում ունենալու մեր մտքէն ու կամքէն : Եթէ երբեք կրակն այսօր կրակ վաղը ջուր, միւս օրը փայտ ըլլար, փոխէր ամէն օր իր յատկութիւնն՝ անշուշտ ճշմարտութիւն չպիտի ըլլար : Նոյնպէս եթէ մեր միտքը մնար ինչպէս է ի ծնէ և չըմբռնէր իրականութիւնը, մենք ճշմարտութիւնը չպիտի ստանայինք : Այսպէս անասուններն իրական աշխարհի հետ չփման մէջ ըլլալով մէկտեղ երբեք ճշմարտութիւն չեն ստանար, որովհետեւ իրենց ըմբռնումը իրականին հետ համեմատելու կարող չեն, մէկ խօսքով՝ բանաւոր չեն : Ահա ուրեմն երկրորդ տարրը ճշմարտութեան . մտաց համաձայնութիւնը . հիմն է իրականութիւնը, որուն ծանօթութիւնը մտքին մէջ կը կազմէ նոյն իրին գաղափարը . երբ սա առարկային կը համաձայնի, կ'ունենանք ճշմարտութիւնը . «ՃԵՄԱՐՏՈՒՔԻՆԵՆ Է ԻՐԻՆ ԵՒ ՄՏՖԻՆ ԿԱՄԱ-

ձայնութիւնը» (Ս. Թովմաս)։ Այս է ստացուած ճշմարտութիւնը։

Ուրեմն ճշմարտութիւնը հիմնադրէս ենթակայական չէ։ հետեւաբար անկախ է մեր քմահաճոյքէն, ինչպէս անկախ է իրականութիւնը, իմ ուզելովս չէ որ երկաթը ճշմարիտ երկաթ և քարը ճշմարիտ քար է, ո՛ւսկից կախում ունի այդ անկից՝ ուսկից է գոյութիւնը։ Ենթակայական հիմն ընդհակառակը փոփոխական է, կարողութեան, զարգացումի, ստորձաններու և զանազանութեան համեմատ։ Եւ իրօք ինչպէս աչքը նոյնպէս ամէն միտք՝ հաւասարապէս հեռատես չէ։ մին աւելի յըստակ, միւսն նուազ յստակ կը ճանչնայ իրերն, մին ամբողջովին, միւսն մասամբ։ կրնայ ըլլալ որ բոլոր միտք մը բնաւ չճանչնայ, ինչպէս կոյր աչք մը բնաւ չի տեսներ։ Ուրեմն ճշմարտութեան մասին եթէ զանազանութեան կողմ մը կայ՝ այն ենթակայականէն է։ բայց իրը կը մնայ ինչ որ է։ Ասկից կը հետեւի որ ճշմարտութիւնը ենթակայական պայմաններէ դուրս ձգելու է։ հետեւաբար կարծիք չէ։

Լաւ ևս հասկնալու համար այս՝ հարկ է մտաց կեանքը և գործողութիւնը ըմբռնել։ Հոգին ամբողջի մը մէջ է — զգայարանքներն ծերպեր են — ճշմարտութիւնն արտաքին առարկայից հոգեոյ մէջ պատկերացումն է։ եթէ երբէք այդ պատկերն անորոշ, ազօտ, կամ որոշ գծադրուի, ըստ այնմ արտաքին իրաց ծանօթութիւնը, տարակուսական, կարծիքական կամ ստոյգ կ'ըլլայ։ Յայտնի է թէ ստոյգ ծանօթութեան մէջ է ճշմարտութիւնը, որ կարելի չէ կարծիքականի կամ տարակուսականի հետ շփոթել։ — Ճշմարտութեան ստացումը կրնայ արտաքին առարկայից մտքի կողմանէ իւրացումն նկատուիլ, մտքի մտնողն է այն, կերակուրը՝ զգայական կեանքի նմանութեամբ։ Այդ նմանութեան հետեւ

ւանօք կը բացատրուի անհատական տարբերութիւնն իւրացնելու մէջ իրականութիւնը, եթէ իրականութիւնը անծանօթ մնայ, միտքը բնականաբար ստացած չլլարայդ մտնողը, եթէ մասամբ ստանայ և իւրացնէ կիսակատար, կամ մեծաւ մոտամբ, կամ ամբողջովին, ըստ այնմ տարակուսի, կարծեաց, ստուգութեան աստիճանաւ ստացուած կ'ըլլայ իրողութիւնն և կ'ունենանք տարակոյս, կարծիք կամ ստուգութիւն։ կարծիքն ուրեմն որ առարկային որոշ պատկերացումն չէ և ո'չ անոր ամբողջական ստացումն, չի կրնար ճշմարտութիւն ըսուիլ և ըլլալ։

Ոմանք գրականի և փորձառականի մէջ կ'ընդունին այս։ իսկ տեսականին մէջ չեն ընդունիր ըսելով թէ բացարձակ ճշմարտութիւն չկայ կամ կարծիք է ճշմարտութիւնը։ Բայց եթէ այսպէս ըլլար՝ աշխարհի վրայ պիտի չգտնուէր գիտութիւն, վասն զի ամէն գիտութիւն՝ նոյն իսկ գրականը և փորձառականը տեսականի կը վերածուի, քանի որ վերացական օրէնքներու և սկզբանց կը յանդին գիտական փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները։ Թո՛ղ որ եթէ գրականի մէջ միայն ստոյգ ճշմարտութիւն գտնուէր և ոչ տեսականին մէջ, սա նուազ հիմնեալ պիտի ըլլար քան գրականը։ այդ պարտադրին՝ զգայականը ազնուագոյն պիտի ըլլար քան բանականը ու մտաւորականը։ Դրականը հիմն է տեսականին, տեսականը գրականին ընդհանրացումն է, փորձառականին գիտութեան վերացումն է, ազնուացումն է նիւթականին վերացումով։ եթէ առաջինը հիմնեալ է իրականութեան վրայ, երկրորդն ալ նոյնպէս հաստատուն պիտի ըլլայ։ Այս սկզբունքներէ դիւրին է հետեւցնել թէ կարծիքը միեւնոյն առարկայի շուրջ կրնայ զանազան ըլլալ։ կրնան ալիւսալ մարդիկ ուրոյն կարծիքներ ունենալ։ Բայց չէ այնպէս ճշմարտութիւնը, ճշմարտութիւնն մէկ

կ'ըլլայ և ընդհանրական, որով ճշմարտութիւնն ունեցող ժառանգող մտքերն՝ միահաւան ու միամիտ կ'ըլլան, նոյն բանը կը խորհին, նոյն բանը կը խօսին: Վա՛յ եթէ չըլլար այս միաբանութիւնն՝ գիտութեանց և նոյն իսկ ընկերական յարաբերութեանց մէջ, մենք Բաբելոնի խառնակութեան առջեւ պիտի գտնուէինք: Ինչ որ մի է՝ չի կրնար բազմապատիկ ըլլալ, բայց կրնայ հասարակ ըլլալ շատերու: ճշմարտութիւն մէկ է, իսկ կարծիքն բազմապատիկ, անոր համար ճշմարտութիւնը շատերու համաձայնութիւնը ու միահաւանութիւնը առաջ կը բերէ, մինչդեռ կարծիքը կը բաժնէ մտքերն իրարմէ, թողով իւրաքանչիւրը իր տեսութեան ետեւէն: Կարծեաց հանդէպ ուրեմն ազատութիւն կայ, բայց ո՛չ ճշմարտութեան: Եթէ ճշմարտութիւնը կարծիք ըլլար, ազատ պիտի ըլլայինք ո՛չ մէկ ճշմարտութիւն չընդունելու և ասկէց առաջ պիտի գար մտաւոր սկեպտիկութիւնը: Ի՞նչ ըրին այդ գրութեան հեղինակներն. տեսնելով որ բաժանում և պառակտում առաջ կուգար, վասն զի այնքան կարծիք որքան պըլտէ կար, ամէն կարծիք միտնգամայն ընդունելու, և յարգելու է ըսին՝ ազատ ձգելով իւրաքանչիւրը իւր կարծեաց մէջ, Այս՝ յարմարապէս հակասութիւն մի է և չ'ազատեր զմարդն անստուգութեան, տարակուսի յուսահատ վիճերէն: Ընդհակառակն Այո՛ն և Ո՛չն իրար խառնելով, իրարու հետ շփոթելով, ճշմարտութիւնը լաբիւրինդոսի մը մէջ կը ձգէ և Լուկիանոսի քարայրը կրկին կուլ կու տայ զանի:

Բայց կարծիքներն միեւնոյն ուսմանակի զանազան երեսներն չե՞ն կրնար նկատուիլ և ըլլալ այսպէս միեւնոյն ճշմարտութեան լրացուցիչ մասերն: — Ո՛չ, բացարձակապէս ո՛չ. ուսմանակն մէկ ձուլածոյ է. իւրաքանչիւր կարծիք ուրոյն ուսմանակներ պիտի ըլլային, ո՛չ թէ միեւնոյն ուսմանակին զանազան երեսներն: Աստիճ

ստոյգ են և իրական, մինչդեռ կարծիքներն անստոյգ ու ենթակայական են: Ուսմանակի երեսներն զիրար կ'ամբողջացնեն, կը գրկախառնուին միեւնոյն առանցքի շուրջը, մինչդեռ ներհակ կարծիքներն զիրար կը վանեն:

Բայց չէ՞ կարելի հակասական կարծիքներն միեւնոյն բողոքակի ճառագայթներն նկատել. ո՛չ. միեւնոյն բողոքակի ճառագայթներն մէկ ամբողջութիւն կը կազմեն, զիրար կը լրացնեն, մինչդեռ հակասական կարծիքներն զիրար կը ջրեն. այդ ճառագայթներն միեւնոյն կեդրոնի շուրջ կը յամին, միեւնոյն առանցքի յեցած են, միեւնոյն կէտէ կը մեկնին, ո՛չ այնպէս հակասական կարծիքներն որոնք իրարու համաձայնութեան ո՛ր է կէտ մը չունին և չեն կրնար ունենալ քանի որ հակասական են:

Կարծիքն քանի որ կարծիք է ճշմարտութիւն չէ. նա ենթադրութիւն է, սա գրութիւն. նա կարելիութեան մէջ անորոշ է, սա իրականութեամբը որոշ, նա րազմապատիկ՝ սա մի. ասոր համար երբ կարծիքներու մը դիմաց երեւան գայ ճշմարտութիւնն՝ անոնք կը ցրուին ու կը դադրին՝ ինչպէս մէզն ու մութը արեւուն առջեւ: Օրինակի ազագու. խնդիր է բնագիտութեան մէջ թէ արեւուն լոյսը ո՞ւրեքից առաջ կուգայ. այլեւայլ ենթադրութիւններ կամ կարծիքներ կան. ոմանք կ'ենթադրեն թէ իր ամբողջ ծաւալին՝ ներս ու դուրս առձգուին կ'արտադրուի լոյսը. ուրիշներ կը կարծեն թէ արեւուն վրայ ահագին ուժգնութեամբ ինկող ու շարունակ թափուող մարմիններու բռնկումի հետեւանքն ըլլայ. ուրիշներ կը համարին թէ արեւը՝ իր շուրջը գլուխուղ մթնոլորտի հետ շփուելով բռնկած է և կը մնայ այնպէս իր արագ թաւալումով, երեք ենթադրութիւններն ալ կարծիք են. բայց եթէ երրորդն ստուգուի՝ առաջիններն կը դադրին կարծիք ըսուելէ և դիտական սխալներու կարգը կ'անցնին. ըսել է թէ ճշմարտու-

թիւնը կը վանէ կարծիքը, ստուգութիւն և տարակոյս միեւնոյն նիւթի շուրջը չեն կրնար մնալ: Ենթադրութիւններն՝ քանի որ կը մնան այնպէս կարծիքական, ազատ է մարդս մէկը կամ միւսը ընդունելու. բայց երբ ճշմարտութիւնն ստուգապէս երեւան գայ՝ հարկ է անոր հաւանիլ և այս հարկը պէտք մ'է, բնական պահանջ մը մտքի, որ իր խուզարկութեանց, հետազոտութեանց մէջ վերջապէս կ'ուզէ հասնիլ այդ սահմանին: Եւ սա չի վստահեցնում ազատութիւնը, զայն չի բռնաբարեր, ընդհակառակը կ'ազատէ զայն իր անորոշ ծփանքներէն, որոշ ճամբու վրայ կը դնէ առանց կասեցնելու, խափանելու անոր շարժումն ու ընթացքը: Չարգացումն ալ այս ընթացքով միայն կարելի է:

Ամէն ճշմարտութիւն կարծիքի վերածելու տենողը կամ լաւ եւս ճշմարտութիւնը կարծեաց հետ շփոթելու գրութիւնը անաւոր անկումի մղեց մարդկութիւնը, վասն զի տկարացաւ մարդկային նկարագիրը և անվստահելի եղաւ ընկերական կենակցութիւնն ու յարաբերութիւնն: Ի՞նչ է նկարագիր. հոգեկան վիճակի ցոլացումն է. — ո՞ր մէկ հոգեկան վիճակի. որոշ ու հաստատուն վիճակի, որ Այոյի և Ո՛չի մէջ չի խաղար, որ չի վարանիր, որ չի ծփար, որ գոյն չի փոխեր ամէն վայրկեան, որ սկզբունքի վրայ հիմնուած է, որուն Այոն Այո՛ է Ո՛չն ոչ, որ պատկեր մի է ճշգրիտ գծերով և ո՛չ անորոշ, որ մէկ խօսքով հաստատուած է ճշմարտութեան վրայ: — Դրէ՛ք հիմա ճշմարտութեան տեղ կարծիքը, մարդուս միտքը կը սկսի անհաստատ, յեղեղուկ ըլլալ, անոր կը հետեւի կոյր կամքը, կր խախտի հոգեկան վիճակը և անոր ցլքը — նկարագիրը — կ'ըլլայ անհաստատ, փոփոխական. Գամէլէոն մը որ միջավայրին համաձայն գոյն կը փոխէ. լպրծուն ձուկ մը որ ձեռքէ կը խուսափի, պղտոր ջուր մը որ անվստահութիւն կը ներշնչէ:

Եթէ այսպէս կազմուի ամէն անհատ, ի՞նչ կ'ըլլայ. մարդկային ընկերակցութիւնը կը լուծուի, հաղորդակցութիւնը անպարարութիւն մը կ'ըլլայ, խօսակցութիւնն՝ խաբկու արհեստ մը, շաղփաղփութիւն մը, իրարմէ միտք ու դադափար ծածկելու խնամակութիւն. ինչպէս ուղեցին ընել վերածնունդի (?!) հեղինակներն, որոնց սկզբունքներն լսեցինք քիչ առաջ: Ո՞ւր կերթայ այսպէս մարդկային ընկերութիւնը. կը ցրուի, կը քանդուի: Դրէ՛ք այս խաբուսիկ նկարագիրը և ըստ այնմ գործելու սկզբունքը ընտանեաց մէջ և դուք զայն անվստահութեան բոյն մը կը դարձնէք, և անվստահութեամբ ամուսիններու փոխադարձ հաւատարմութիւնը կը խզէք, զաւակներն իսկ խորթ կ'երեւին ծնողաց և ընտանիքը կը ցրուի: Դրէ՛ք քաղաքային կենաց մէջ և զայն տակն ու վրայ կը յեղաշրջէք, այր աւազակաց կ'ըլլան մեր կրպակներն, դաւադրութեան, իրարու ոտնձգութեան որջեր կը դառնան վաճառանոցներ ու պաշտօնատներ: Դրէ՛ք ազգերու քաղաքական վերաբերումներու գործին մէջ և կ'ունենաք նենգաւոր, ժողովուրդ շահագործող, աշխարհ աւերող այն շարժումը, որ դիւանագիտութիւն ըսուած է և որուն, աւա՛ղ, երկունքը անհաղաղորդ թնդանօթներու աւերիչ որոտումն է յաճախ, իսկ ծնունդն՝ ազգեր տասանորդող մահ: — Ի՞նչ կը խորհիք, պատուական ընթերցողք. արդի աշխարհի, այժմէական դէպքերու բացատրութիւնն է տուածս և անա ո՛ւր կը տանի ճշմարտութեան թումբն արհամարհող ազատութիւնը: — Զգեցէ՛ք պահ մը որ այդ տեսակ ազատութիւնը վարազանայ արիւնհարբու սուրբերու շողշողումով, հրձիգ, հրացան գործիներու ճայթիւնով, թնդանօթներու որոտումով և արեամբ ներկուին դաշտեր, քանդուին քաղաքներ. քսմանելի է տեսարանը, կը խռովի հոգի և միտք, բայց լաւ կը պատկերացնէ թիւրիմաց սղատութեան գաղափարն ու հետեւանքը:

Ճշմարիտ ազատութիւնն երբեք չ'ընդհարիր, չի հակառակիր ճշմարտութեան, այլ ընդհակառակն անոր զուգընթաց կ'երթայ, ինչպէս գետն իր քարափին, իւր օրինաւոր սահմանին հետ: «Սահման եղ եւ ո՛չ անցանքն» ըստեա՞ծ աստուածադիր բնական օրէնքն ամէն սահմանաւոր արարածի համար է. ճշմարտութիւնն այդ սահմաններէն մէկն է: Զպիտի գտնուի երբեք ամենաազատախոհ իսկ անձ մը՝ որ կարծէ ազատութեան բռնաբարում օր. աղ. թուաբանական օրէնքներն, որքան ալ ստիպուած ըլլալ զանոնք ընդունիլ. հետեւաբար չի կրնար յանուն ազատութեան մերժել թէ $2+2=4$ ի, թէ եռանկիւնի մը անկիւններու գումարը 180 կ'ընէ: Ճշմարտութիւնը և ճշմարիտ գիտութիւնը այն տողաշար քանակն է որ ազատութեան գծին ուղղութեան կ'առաջնորդէ: Ազատութիւնն ինքնորոշումի մէջ կը կայանայ սկզբնաւորապէս, երբ ուրեմն բանական մարդն կը տեսնէ ճշմարտութիւնն և ինքնորոշումով կ'ընդունի զայն՝ ազատութիւնն հաշտեցուցած կ'ըլլայ ճշմարտութեան հետ և ասով ապահոված կ'ըլլայ անոր լաւ գործածութիւնը. ազատութիւնն մոլորութեանց, սխալի գիրկը նետել, սուտի գործիք ընել, զեղծանիլ ըսել է, չարաչար գործածել ըսել է, ազատութիւնն գերել, կապտել ըսել է:

Այս խորհրդածութիւններէ ետքն զրէ՛ք ճշմարտութեան հարկը ազատութեան առջև, և եթէ կ'ուզենք բանաւոր ըլլալ պէտք է որ ընդունինք. առաջին՝ թէ իրականութիւնը անկախ է մեր մտքէն ու կամքէն, ուստի ազատ չենք զայն ընդունելու կամ չընդունելու, իրականութիւնը սահման է մեր ազատութեան և հարկ է յարգել զայն. այդ իրականութիւնն ալ, տեսանք, հիմնապէս ճշմարտութիւն ըսել է: Երկրորդ՝ թէ ճշմարտութիւնը կարծիք չէ. կարծեաց առջև ազատ էինք

ընտրութիւն ընելու և որ մէկն մեզ հաւանական երեւի ընտրելու. բայց ո՛չ այնպէս ճշմարտութեան առջև, որ բնական պահանջն է մեր մտքի և վախճան մեր հետազոտութեանց. ճշմարտութիւնը հարկ մի է և ազատութիւնը անոր առջև. պատճառաբանելու չէ, այլ Այո՛րն Այո՛, Ո՛չին Ո՛չ ըսելու է: Երրորդ՝ սխալին՝ կարեկցելի տկարութիւն մըն է մարգկսյին, բայց գիտակցաբար սխալին մէջ յամառին՝ նկարագրի ու բանականութեան անկումն է և չարութիւն. իսկ ուրիշներն ալ դիտմամբ խաբել և մոլորեցնել՝ սատանայական դաւաճանութիւն մ'է ընկերին դէմ, անիրաւութիւն մը ընկերութեան դէմ առհասարակ, բնութեան դէմ՝ ապօրինութիւն մըն է:

Եւ հոս կարելի չէ ամրողջ հոգեոյ դայրոյթով չբողոքել այն լրագրութեան դէմ որ՝ սուտի, զրպարտութեան, մոլորութեան մոռնետիկ եղած՝ կը շահագործէ խեղճ ժողովրդեան դիւրահաւանութիւնը. որ արհամարհելով մէկտեղ ամէն ուսուցանող վերին իշխանութիւն, կ'ուզէ ինքն գերել մտքերը ներկայանալով յանդրաբար հասարակազգ կարծիքի ինքնակոչ ներկայացուցիչ և ատեան: Ի՞նչ չարիք չի գործեր այս ուղղութիւն ունեցող լրագրութիւնը. հաւատք, բարոյականութիւն, իշխանութիւն, առաքինութիւն, բարք ու նկարագիր այդ ամենօրեայ թուցիկներու ամէն տեղ ցրուելովն կ'ապականին. կարծես մարախի աղէտն է որ կը նորոգուի բարոյապէս:

Գիտէ՞ք ի՞նչ բրաւ անգամ մը Սամսոն Փղտացիներու դէմ վրէժխնդիր ըլլալու համար. բռնեց շատ մը աղուէսի ձագեր, պոչերնուն մէյմէկ ջահ կապեց և թողուց որ արտերու մէջ սուրան այդ խորամանկութեան և նենգութեան տիպար կենդանիներն: Ահաւոր եղաւ հետեւանքը, քիչ ատենէն ամէն արտերն հրդեհուած էին և ածիւն դարձած: Զար լրագրութեան գործն է այդ որ

տպագրութեան արագագիր դիւրութենէն օգտուելով իր հազարաւոր թերթերուն կը կցէ ստութիւն զրպարտութիւն և մոլոր սկզբունքներ . սուրհանդակը արադաթօիչ կը ցրուէ զանոնք ու մտքերն վարակուած են . աղետալի՛ իրողութիւն . հասարակաց կարծիքը պղտորած է և կը ստէ լրագրոյն հետ : Կը զրպարտէ անոր հետ և կը մոլորի : Կարծես այս լրագրութիւնն է որ դժոխային պատւիրակութիւնն ստանձնած է փութացնելու այն օրը յորում պիտի ստուգուի մարգարէին խօսքը թէ «Մարդիկ պիտի լսեն ու պիտի չիմանան , պիտի հային ու չպիտի տեսնեն» , այնքան շփոթած պիտի ըլլայ հասարակաց կարծիքը :

Տա՛յր Աստուած որ մարդկութիւնը , և ի մասնաւորի մեր ազգը , արթննայ այս դաւաճանութեան դիմաց և լրագիրներու հանդէպ բանաւոր ընթացք մը բռնէ , խորհելով նախ թէ այդ թուղթը տպուած ըլլալուն համար անհատական մտքի ծնունդ ըլլալէ չի դադրիր : Թէ շատ անգամ ընթերցողէն աւելի տխմար ու ստէպ չարամիտ մարդու առանձնական կարծիքն է . թէ շատ աւելի սխալ ու սուտ կը պարունակէ քան ճշմարտութիւն : Տա՛յր Աստուած որ մարդկութիւնն ու մեր ազգը՝ տեսնելով ոտից կոխան եղած իւր պատիւն , աստիճանն ու իրաւունքն՝ չարութեան և ստութեան գրագիրներու կողմանէ , ասոնց դէմ դատախազ կանգնի անաչառ և պահանջէ բարոյականութեան , արդարութեան , ճշմարտութեան դէմ ըրած աւերներու տուգանքը , պահանջէ յանուն բանականութեան և բանաւոր ազատութեան որ բարւոյ և ճշմարտութեան դաւաճաններն տարագրուին , վերան մէջտեղէն :

Կ'ուզէ՞ք ազատութիւննիդ ապահովել , պատ . ունկընդիրք , հաւատարիմ՝ այս սկզբունքներուն՝ փարեցէ՛ք ճշմարտութեան . կը սիրէ՞ք ազատութիւննիդ՝ սիրեցէ՛ք ճշմարտութիւնը . կը բաղձա՞ք զարգացումի , նախանձխնդիր եղէ՞ք ճշմարտութեան :

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ՀԱՆԴԷՊ

Գ

1793ի Օգոստոս 10ը ահաւոր հանդիսի և հանդիսաւոր ահաբեկման օր մըն էր Փարիզի եւ ընդհանուր Գաղղիոյ համար . այն օր դէպ ի հեթանոսութիւն վերադարձն կը տօնուէր հեթանոսական արարողութիւններով , Պիղծ թափօր մը հրապարակէ հրապարակ կը վազէր , կը խռնէր , կ'աղմկէր ու կ'ոռնար . նուագախումբեր կը ձայնակցէին , թնդանօթիւն կ'որոտային . եւ ահա թափօրը սինլքոր դասակարգէ եւ մանաւանդ լկտիացող կիներէ կազմուած հասաւ Պասդիլլի հրապարակը . ուր տեղ կանգնած էր մայր բնութեան կուռքը՝ պօգալի կնոջական արձան մը , որուն ստինքներէն ջուր կը հոսէր : Խմեց անկից խաժամուժը , հեթանոսական աղօթքներ եղան , եւ մեկնեցաւ դիւագրդիւ թափօրը յեղափոխութեան հրապարակը , ուր նոր արարողութիւններ կը կատարուին Ազատութեան կուռքի առջեւ , որ գաճէ թափուած տգեղ ու լպիրշ պատկերացում մի էր մարդկային այս չնաչխարհիկ ձիրքին : Երեք հազար թոչուններ վանդակներէ կ'արձակուին կուրծքերնին արձանագրուած՝ «Մենք ազաւ եմք , մեզի նմանեցեմք» : Անանական ազատութեան , որ ըսել է բանաւոր եւ ճշմարիտ ազատութեան զեղծումը եւ լկտիացման հանդէսն էր որ կը կատարուէր . որուն զոհ գացին կարգ , օրէնք , իշխանութիւն , բարոյական , կրօնք եւ ամէն ինչ որ ասոնց կը վերաբերի : Ո՛ւր լմնցաւ այդ խայտառակութիւնը . Clotzի բանականութեան դիցուհւոյն ներկայացուցիչին՝ Candeille բողին երկրպագութեամբ : Սա՛ թափանցիկ շղարշ մը հագուած , կապոյտ վերաբիււ մը կռնակը , յեղափոխութեան կարմիր

գլխարկն գլուխը, չըջապատուած իր կարգի կիներով, զրուեցաւ Notre Dameի Աւագ խորանին վրայ, ոտքին տակ զետեղուեցաւ խաչելութիւնը, եւ այդ դիրքին մէջ ընդունուեցաւ խնկարկութիւն, երկրպագութիւն: Ներեցէ՛ք որ տղեղ մանրամասնութեանց իջայ, բայց չէի կրնար զեղծող ազատութեան, անբարոյական ազատութեան կենդանագոյն պատկեր մը գտնել: Մարդն՝ երբ անասունի պէս ուզէ ազատ ըլլալ, հարկ է որ անասունի պէս ցեխի մէջ թաւալգորի մոռնալով պատիւ, ամօթ, ու բանականութիւն: Կրից ու մեղաց ազատութիւնն չի կրնար ուրիշ վերջաւորութեան յանգիլ, հարկաւորապէս ուրացում է ճշմարիտ ազատութեան, գերութիւն մ'է: Միայն բարին, բարոյականութիւնը և առաքինութիւնը՝ ապացոյց են և երաշխաւորում ազատութեան: Պիտի ջանանք ցուցնել այս:

Ի՞նչ է բարութիւն և բարի առհասարակ. հոս ալ մեկնինք ժողովրդական իմաստէն, որ նախնական ըլլալով՝ հիմնեալ է. մարդս հաւնած առարկային լաւ, գեղեցիկ, կատարեալ կ'ըսէ: Կը նշանակէ այս թէ բարութիւնն՝ հաճոյք, հաւանութիւն, ակորոժ գրաւելու այն ձգողական ցոլքն է, զոր առարկայ մը կամ ունի, կամ կը կարծուի թէ ունի՝ ըստ որում նա իրօք կամ առերեւոյթս բարի է: Անոր համար կ'ըսէ փիլիսոփան թէ բարին ինքնին ակորոժելի և հաճոյական է. և ինչ որ ակորոժելի ու հաճոյական է՝ բարի ըլլալու է: Եւ իրօք ե՞րբ է որ իր մը հաճոյական կը նկատենք. երբ սա իր բնութեան պահանջին համաձայն ամբողջ է. տան մը լաւ տուն կ'ըսենք, երբ անիկայ լաւ տան մը ամէն պէտք եղածն ունի. «Բարի կ'ըսուի առարկայ մը ըստ որում կատարեալ է» (Ս. Թովմաս, Ո. խնդ. 5. յ. 1): Ի՞նչ է կատարեալն. կատարել՝ կը նշանակէ գործ մը վերջացնել, հետեւաբար կատարեալ կը նշանակէ առարկայ

մը, գործ մը, որ իւր բնութեան պահանջած ամբողջացման հասած է: Այս իմաստէն մեկնելով՝ փիլիսոփայք կատարելութիւն ըսելով ո՛ր եւ է ըլլալու կամ գործելու եղանակ ու աստիճան չէ որ կ'ուզեն նշանակել. այլ ամենալաւ եղանակը եւ ամենաբարձր աստիճանը: Ասոր համար երբ կը հարցնենք թէ այս կամ ան ինչ իրը կամ անձը կատարեալ է բնութեամբ կամ գիտութեամբ, չենք ուզեր հասկնալ թէ ուրիշ ձիրք ալ ունի՞. հապա թէ բնութիւնը կամ գիտութիւնը լաւագոյն եւ ամենաբարձր աստիճանի՞ է: Անոր համար կատարելութիւնը առարկայի մը ի սպառ ամբողջացումն է, այնպէս որ իր բնութենէն ու ձիրքերէն բան մը չպակսի: Այս իմաստով Աստուած իրերն ասեղծելէն վերջ իւրաքանչիւրն իւր բնութեան համաձայն կատարեալ գտաւ. «Եսես զի բարի են» . ըսել է թէ բարութիւնը կատարելութիւն և կատարելութիւնն իրականութեան ամբողջութիւնն է. և ահա այսպէս բարութիւնն իրական ըրինք և իրականութիւնը բարի և բարութիւն. իրականութիւնն ալ որ հիմն է ճշմարտութեան, ինչպէս տեսանք, կը զուգէ այսպէս բարութիւնը ճշմարտութեան հետ անխզելի եղանակաւ, որով բարին ճշմարիտ է և ճշմարիտը բարի: Երբեք դա՛ւափար, որ կը բացատրէ բարութեան և ճշմարտութեան բնական հարկը, որուն պատկառ մնալու է մարդս և հպատակ, ինչպէս ուրիշ ամէն բնական ու ֆիզիքական օրինաց: Եւ որովհետեւ իրականութեանց միակ հիմնեալն և հարկաւորապէս գոյականն է Աստուած, է միանգամայն ամէն ձիրքերու և կատարելութեանց բովանդակութիւնն, որով ինքնին է ճշմարտութիւն և բարութիւն. «Մի է բարի» (Մատ. Ժ. 17). «Ձիք ոք բարի՝ բայց մի Աստուած» (Մրկ. Ժ. 18): Անոր համար ալ Աստուած ինչպէս իրաց գոյութեան պատճառ է, նոյնպէս աղբիւր է անոնց ճշմարտութեան և բարութեան: Ստեղծագործութեան

Թիւնն Աստուծոյ կատարելութեանց ցոլացումն եղաւ արարածներու վրայ և ասոնք ըստ իրենց տեսակին և աստիճանին կը ցայտեցնեն անոր նմանութիւնը, պատմելով հանդիսիւ անոր փառքը: Հետեւաբար այն ձեւն, որով իրերն են՝ ինչ որ են, Աստուծոյ նմանողական հաղորդակցութիւնն է և ով որ աւելի հաղորդակից է այդ նմանութեան, աւելի կատարեալ է: Սակայն այս՝ բնութեան կամ լաւ եւս առարկայական բարութիւն է, որ գեղեցկութիւն ալ կ'ըսուի՝ երբ առարկայի ձիրքերն ու կատարելութիւնը ծանօթացնող գծերն ու գոյներն ցայտուն են և ակնապարար ու հաճոյական են մտաց՝ իրենց ներդաշնակ համաչափութեամբը: Ըստ այսմ գեղեցկութիւնն ալ իրականութեան աւելի որոշ ու միանգամայն գրաւիչ արտայայտումն է. բարի է առարկայ մը, որուն կը հաւնինք, գեղեցիկ է բարին, որուն ըմբռնումն իսկ հաճելի է: Ահա ասոր համար Պլատոն գեղեցկութիւնը անուանեց ձեմարտութեան ցոլք. ուստի ինչ որ ձեմարտութիւնը կը ծանօթացնէ մեզ և ախորժելի կ'ընէ՝ զբարութիւնը, այն է իրօք գեղեցիկ եւ վայելուչ: Գեղեցիկն անասնական հաճոյից գրգիռ նկատելով կը նուաւտացնենք զայն: «Գեղեցիկ է (կ'ըսէ Կիկերոն) ինչ որ իւր իսկ զօրութեամբ կը գրաւէ զմեզ առ ինքն, ոչ քի յափեսակելով իրմէ դուրս օգուտի (ըսէ նաև հաճոյքի մը) սիրովը, այլ ձգելով առ ինքն իւր վայելչութեամբը» (Ճրտ. յղ. գիւտի Բ. 52): Վասնզի, կ'ըսէ նոյնը, «Այն է գեղեցիկ կամ վայելուչ, որ մարդուս ուրիշ կենդանիներէ վեր ունեցած գերազանցութեանը կը պատշաճի» (յղ. պոլ. Ա. 27): Ինչ չքեղ յանդիմանութիւն հեթանոսի մը բերնով ամէն անոնց, որ զմարդն անասնոց դասակարգէն ալ վար իջեցնելով նիւթի մէջ ցեխոտելու ետեւէ են՝ քարոզելով թէ. «Գեղեցկութեան գողութիւն մը ըլլայ ամօթխածութիւնը, որ մինչեւ հիմայ ժիկնել

տուաւ մեզ այնքան բաներէ մարմնոյ սոսկումով» (Stern): Ամօթխածութիւնը գեղեցկութեան գողութիւնը չէ՝ այլ անոր յարգանքը, պատկառանքը ու մարդավայել պաշտամունքն է պիտի ըսեմ. այն զգուշութիւնն է որ մաքրութեան, կուսութեան ծաղիկը մացառով կը չըջապատէ, ինչպէս կ'երգէ Հոովմայեցի բանաստեղծը, որպէս զի ոտից կոխան չըլլայ ամէն անցորդի և անսուրբ եղունգի հարուած մը չթորչումեցնէ և ծաղկին գեղեցկութիւնը չի խամրի:

Ամօթխածութեան, համեստութեան թշնամիներն, որոնք աւանդ բազմացած են և զիրենք նոր քաղաքականացման հեղինակներ կը կարծեն, կ'արդարացնեն ըսածսին մարդուն ծագումը անասնոց հետ շփոթելով, որոնցմէ, կ'ըսէ Engels, չի կրնար անջատուիլ մարդը, նուազ կամ աւելի անասան ըլլալու տարբերութիւն մը կայ միայն անասնութեան եւ մարդկութեան միջ: Այս սկզբունքով չէմ զարմանար որ զգայականութիւնը՝ վերին օրէնք մը ըլլայ, ինչպէս կ'ըսէ նիւթապաշտ բարոյականը, մարդուս սանձարձակ գործելուն, որ բնական ընտրութեան (sélection naturelle) բերմամբ պէտք է հիմն ըլլայ ամուսնութեան եւ որուն հետեւանօք սեռային հարցի միակ լուծումը պիտի ըլլայ՝ ապագայ ընկերութեան մէջ, ազատ սերը: Եւ դաստիարակութեան գործութեան մէջ, ազատ սերը: Եւ դաստիարակութեան դէմ ամօթը, որ գեղեցկութեան զգացումը կը բացնէ մանաւանդ մարդկային մարմնոյ դիմաց, որ ինքզինքն ամենափառաւոր արտայայտումն է (Stern). ասոր համար պէտք է երկսեռ ընել դպրոցները, երկսեռ՝ դաստիարակութիւնը, զոր աւելի ազատ և զգայական վերին օրէնքին յարմար ընելու համար՝ հարկ պիտի ըլլայ ջնջել զգեստներն ալ, ինչպէս կ'ըսէ Պէպէլ¹: — Կարելի է ասկից աւելի

¹ Մեր ազգին մէջ ալ այս ազեղ սկզբունքներն աւանդ, դաս-

ստորնացնել մարդուն արժանապատուութիւնը, Հեթանոսը՝ Կիկերոնի բերնով՝ կ'ողբար որ չէր գտնուիր իր մէջ կատարեալ մարդը եւ զայն միայն կը խեղճեցրուած փիլիսոփաներու տեսութիւններով, եւ հեթանոսին համար այդ հեթանոսական մարդը պիտի ըլլար այն, որ իւր ստորին զգայական մասին պիտի իշխէր այնպէս, ինչպէս արդար հայր մը իւր բարի ողորդ (Կիկ. Խն. Տուսկ. Բ. 12. 51)։ Իսկ հիմայ որ քրիստոնէութիւնը ո'չ մէկ, այլ հազարաւոր օրինակներ ընծայած է այդ կատարեալ մարդէն, նիւթապաշտ վերանորոգիչներ (?) մարդկային ընկերութեան՝ կ'ուզեն դառնալ հեթանոսութեան օրերուն, վասն զի իրենց համար անվիճելի է մարդու անասնական ծագումը։

Չկարծուի թէ նիւթերնէս շեղեցանք այս խորհրդածութիւններով. ո'չ. բարւոյն հանդէպ ազատութեան վերաբերումներու հիմնական սկզբունքներն են որ կը քաղենք և անոնց դէմ կը յիշեցնենք մոլորեալ ազատականութեան ցնորքներն, որպէս զի դիւրին ըլլայ որոշել թէ որ մէկը բանաւոր է և ցուցնել միանգամայն թէ զարգացումի անուամբ, արդի քաղաքականացման պատրուակաւ հրապարակ նետուած և յաճախ գոր-

տիարակութեան, նորոգելութեան այժմեութիւնը կը գծեն այսօր և ժրքան աւեր կը գործեն։ — Արդէն ի՞նչ է laïque ըստած դաստիարակութիւնը, որ արտաքսած է բարուց աւանդական զգուշութիւններն, նիւթապաշտ և մարմնասէր հոգեբանութեան մը գործադրութիւնն է, որ զարգացումի, ճաշակի, քաղաքականացման անուններով կը զգեստաւորէ ամենացած զգայնասիրութիւն և վաւաշտ կը քեր։ — Ի՞նչ է արդի նորոգելութեան հիմնական ուղեգիծն. արտաքին հազուատի վրայ ալ ներքին մերկութիւնը ցայտեցնել, մանաւանդ տկար սեռին, ինչ որ շատ անգամ երբեմն գեղեցիկ ըստած սեռն կը տգեղացնէ։ — Իսկ տպագրութիւնն, աւա՞ղ, որքան կը խնկարէ այս շարժումներուն՝ գեղարուեստի պատրուակաւ։

ծաղրուած դաստիարակութեան, ամուսնութեան մասին արմատական անկրօններու ծրագրերն, ուսկից ծաղում առած են։ Նիւթապաշտութիւնն՝ խղիւղով մարդուն յոյսերն ապագայ կենաց վրայ՝ կը վերցնէ բարւոյ և հարի խտրութիւնը, հետեւաբար մարդկային կամքի ինքնիշխանութիւնը, պատասխանատուութեան և արժանեաց խթաններն՝ չարէ զգուշանալու, առ բարին յառաջանալու։ Մարդը նիւթ կ'ընէ, որ իրմէ անկախ օրէնքներու մը հոսանքին ձգուած՝ անկարող կ'ըլլայ ո' եւ է բարոյական գործի։ Վասն զի այս պարագային անոր հոգեկան գործունեութիւնը ուրիշ բան չէ՝ բայց երբ բացահայտուի մը իր զգայաւանաց. ասով մարմնապաշտութիւնը, ամենալիտի անամօթութիւններն կ'առաքինանան։ Եւ ինչո՞ւ համար այսպէս չըլլայ, անգամ մը որ մարդն ուրիշ բան չնկատուի բայց եթէ նիւթի բարձրագոյն աստիճանի ծաւալումն երկրաբանական տեսակներու յեղաշրջման մէջ, և որ հետեւաբար ազատութեամբ չի գործեր, այլ բնազդումի հարկին տակ. մարդկային կամքը այն ասեմ, Լուտերի ըսածին պէս, կ'ըլլալ ձի մը, որուն վրայ կը ձիավարէ սասանան. մարդ-կենդանի եղած, մարդ-նիւթը, և սա մարդ-մեքենայ մը, որ միւս բոլթ մեքենաներէն կը տարբերի անիւ մը աւելի ունենալուն համար, խիղճը և գիտակցութիւնը, և ասոր վերին օրէնք են իր միտումներն։ Ահա ազատութեան անուամբ ինչպէս ամենադառն ու անվայել գերութեան, ստրկացման, անասնացման, թանձրացման վիճակը կը պատրաստուի մարդկութեան արդի նիւթապաշտ ու անկրօն ազատարարներու կողմանէ։

Մենք ուղիղ բանականութեան մեզ սորվեցուցած գեղեցկութեան զաղափարէն իջանք տեսնելու մոլորեալ բանականութեան հակադրած տգեղութիւնը, որ զմարդը կը ստորնացնէ մինչեւ անասնութիւն, մինչեւ գարշու-

թեանց տիրմը . որպէս զի տեսնենք թէ ո՛ր մէկը կ'ապահովէ և կ'ազատէ մարդկային ազատութիւնը : Յայտնապէս ուղեցինք մենք բարոյական գեղեցկութեան վրայ սեւեռել աչքերնիս և անոր մէջ աշխուսած տեսնել նոյն իսկ նիւթական գեղեցկութիւնը , հակառակ մարմնապաշտներու ըրածին , որ նիւթական գեղեցկութեան տիրմին մէջ բարոյական գեղեցկութիւնը թաղել կ'ուզեն : Կ'արժէ որ քիչ մըն ալ հետապնդենք մեր տեսութեան ետեւէն : « Ինչպէս մարմնոյ գեղեցկութիւնը , կ'ըսէ Կիկերոն , անդամներու յարմար զուգարութեամբ կը գրաւէ մեք աչքերն եւ անոր ամեն մասանց համաչափութեամբ կը զուարճացնէ , նոյնպէս բարուց մէջ ինչ որ վայելուչ է , հանդիպական կ'ըլլայ կենակցողներու , ամեն խօսքերու եւ գործոց կարգաւորութեամբ , ներդաւանակութեամբ եւ չափաւորութեամբ » (յղ . Պշտ . Ա . 28) : Այս իմաստով գեղեցկութիւնը առաքինութիւն է , կ'ըսէ հրեշտակային Վարդապետը , վասն զի հոգեկան գեղեցկութիւնը յայտն կը կայանայ , որ մարդուն կենցաղն ու գործը համաչափ ըլլայ բանականութեան հոգեկան պայծառութեանը : Արդ մեր գործոց այս ներդաշնակութիւնը առաքինութիւն կ'ըսուի , որ բանականութեան ղեկով մարդկային ամէն բան կը կառավարէ և կ'ուղղէ : Ահա այս իմաստով է որ Ս . Օգոստինոս առաքինութիւնը կ'անուանէ բանաւոր գեղեցկութիւն (Հմտ . 2-2 . Խ . 145 . յ . 2) : Եւ իրաւամբ . վասն զի լսեցինք Կիկերոնի բերնէն թէ գեղեցիկն վայելուչ ալ կ'ըսուի , և վայելուչն այն է մեզ համար , որ կը պատշաճի մարդու անասուններէ վեր ունեցած գերազանցութեան : Այդ գերազանցութիւնն է աննիւթ և անմահ հոգւոյ մը բանականութիւնն , որ եղած չէ սողոսկելու համար պետաքար չափութեանց մէջ , այլ վերանալու համար դէպի ակնաղբիւրն բարւոյն և գեղեցիկին : Երբ ուրեմն մեր գործքերն կը հա-

մապատասխանեն ու կը պատշաճին երկնադէտ բանականութեան՝ կ'ըլլան գեղեցիկ , վայելուչ , բարի , առաքինի : Ըստ այսմ կարելի չէ « վայելուչը բարիէն բաժնել , վասնզի ինչ որ կը վայլէ՝ բարի է , եւ ինչ որ բարի է կը վայլէ » (յղ . Պշտ . Ա . 27 . Կիկերոն) : Ուրեմն ի՞նչ է բարութիւն . բարոյական գեղեցկութիւն , մարդկային բանաւոր կամքի պահանջն է հակառակ չարին , հակառակ աշխարհային ստորնացուցիչ հրապոյրներու , հակառակ երկրաքար լամբն կապտումներու : Ի՞նչ էր ազատութիւն . ճիշդ այլ բանաւոր կամքի ինքնորոշ շարժումն էր առ բարին . ուրեմն ազատութեան բնական ուղղութիւնն է բարին , առանց որոյ մարդուս կամքը չի կրնար շարժիլ , որ ըսել է ազատութիւն չունենար :

Եւ իրօք ազատութիւնը բուն մարդկային կամքի ինքնորոշ շարժումն է անձնիշխանութեամբ . արդ կամքն ալ մեր հոգւոյն բանաւոր ախորժն ըլլալով , բնականաբար կը շարժի դէպի բարին : Ամէն առարկայ իր բնութեան պահանջին և բերմանը համաձայն մղում մը ունի բնական , որնոր զգայազուրկ և ո՛ր և է ձեւով ըմբռնողութիւն չունեցող իրերու մէջ նիւթական , որոշ , թանձր միտում մի է և կարեւոր է առարկային սահպանութեան և զայն բնական ձգտումներու ճամբուն մէջ դնելու համար . օրինակ ըլլան ջուրը , կրակը , քարը , մին հեղուկ ու հոսանուտ , միւսն ծածանուտ ու լարիլիզող . երրորդն թանձր ու ծանրութեամբն հաստատուն , կը ծառայեն օգտակար ընելու իւրաքանչիւրն ինչ բանի համար որ ստեղծուած են , հետեւելով կուրաբար և անվրէպ իրենց բնութեան : Արդ նոյն մղումը և շարժումը ունին զգայական ու մտաւոր ըմբռնողութիւն ունեցող իրերն ալ , և ասոնց մէջ կը ձգտի այն ո՛չ միայն բնութեան որոշ օրէնքով մը , այլ նաև դուրսէն ստացած տպաւորութիւններու զրգիռովն , և կ'ըսուի ախորժ , որնոր

զգայականներու մէջ բնազդութեամբ կանոնաւորուած է, իսկ մարդուն մէջ՝ բանականութեամբ, և կ'ըսուի կամք։ Արդ, ինչպէս տեսանք, զգայական կեանքի պայմաններն այնպիսի կապեր ունին և թանձրացուցիչ կաշկանդում, որ բնազդումը և անոր ազդեցութեան տակ կատարուած շարժումներն երբեք ինքնորոշումի, ինքնաշարժումի անկապտելիութեան չեն հասնիր, որով երբեք ազատութեան զարգացուցիչ և գիտակցական ձգտումներու կատարելութիւնը և պէսպիսութիւնը չեն ունենար։ այլ կը մնան որոշ, թանձր, բութ և անյառաջադէմ։ Ընդհակառակն բանաւոր ախորժի, կամքի շարժումն է, որ ազատութիւն կ'ըսուի և է, և ինչպէս մարդուն միտքն ալ այլեւայլ ճանաչելեաց պատկերներն ստանալով իր սահմանին մէջ և չափով մը զգացմամբ ու մտք կ'ըլլայ ամէն բան և ասով կը ցուցնէ իր մէջ Սատուծոյ նմանութիւնն ու պատկերն, յորում ամէն իրաց նախապատկերն կայ։ նոյնպէս ալ կամքը հետեւելով մտաց ըմբռնումին կը շարժի, կը մղուի, կը ձգտի առ բռնուածն և այդ բանաւոր շարժումին մէջ է ազատութիւնը։ Ուրեմն ինչպէս միայն բանաւոր արարածն ունի ազատութիւն, այսպէս ալ բանաւոր ազատութիւնն միայն ճշմարիտ ազատութիւն է, և որովհետեւ ախորժին առ բարին շարժում մի է, բանաւոր ախորժի այս է կամքի շարժումն ալ, որ ազատութիւնն է, առ բարին ըլլալու է։ եթէ առ չարն ըլլայ՝ խոտորած է և զեղծած։ Տրամաբան մարդն չի կրնար խոստովիլ այս գործը պատճառաբանութեան առջեւէն, որ հրեշտակային վարդապետինն է, բայց միայն ուրանալով հոգւոյ աննիւթականութիւնը և հետեւաբար մարդկային կամքը բնազդումի հետ չփոխելով և իջեցնելով զմարդն անասնոց և նոյնիսկ անզգայ արարածոց աստիճանը։ «Մարդ ի պատուի եր եւ ո՛չ իմացաւ եւ եղել նման անասնոց»։ Տեսանք մենք մարդը

բութ նժարի մը, անբան թռչուններու համեմատուած։ լսենք հիմայ անոր փիլիսոփայութիւնն ալ, որ անողոքելի կերպով կը տանի յուրացութիւն ազատութեան։ «Եթէ ամենայնիմ պատճառն խուզարկութիւններն կ'ապացուցանեն աներկբայօրէն, որ մարդկութեան եւ իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատճառն զարգացումն կրնայ բացարձակ օրէնքներով մը, որոնք ֆիզիքական օրէնքներու պէս անհասկերու կամքն անկախօրէն կը գործադրուին, ալ ո՛ւր կը մնայ անձնիշխանութիւն։ Եթէ մարդիկ կը կարծեն որ իրենց ձեռքն է սահմանել անձեռնիմ առ այս կամ առ այն, պարզապէս կը ցնորին։ Վասն զի կամքն ուրիշ բան չէ բայց եթէ գիտակցութիւն ունեցող ախորժ մը։ Ախորժն ալ ուրիշ բան մը չէ բայց եթէ ինքնապատկանութիւնն է։ Մարդն ի բնութեան հարկադրուած է ախորժելու ինչ որ կրնայ իւր բարեկեցութիւնը աւելցնել եւ կը խորհի անկից, որ զայն կը նուազեցնէ։ Ախորժներու պայքարին մէջ զօրեղագոյն ախորժն է որ կը յաղթանակէ։ Գիտութեան գործնական իմաստութիւնը չ'ընդունիր բարւոյ եւ չարի զանազանութիւն» (հմտ. Douaiի, Dietzgenի և Sternի գրածներն)։ Պարագան է ըստ գաղղիական առածին Եթէներով Փարիզը չի՛ լի մէջ դնելու։ այո՛, պարոն ազատութեան ազատական, եթէ մարդը կապիկէ սերած է, եթէ անասնոց պէս չունի աննիւթ հոգի, եթէ բանական պատճառ մը չէ իր գործոց, եթէ ֆիզիքական բներեւոյթներու պէս անոր ալ մտքի ու կամքի ամէն գործերն ինքնորոշումէ առաջ չեն գար այլ հարկեցուցիչ պատճառներէ, եթէ ինքնորոշումն իրօք ցնորք մըն է, ինչպէս կ'ըսես, և կամքը բնազդում, իրաւ կ'ըլլայ հետեւանքն թէ մարդկային գործոց մէջ բարոյական զանազանութիւն չկայ, թէ մարդս հարկաւորապէս կը գործէ և ո՛չ ազատութեամբ, հետեւաբար ազատ չէ։ Բայց բոլոր այդ եթէներն ենթադրական

կ'ընեն ըսածներդ և ոչ զրական, և պէտք ունին համոզելի ապացոյցի և ո'չ ցնորական նախապաշարովի: Միւս կողմանէ ինչպէս կը հաշտեցունես ինքնագիտակից ասիորմի, որ քու ալ խոստովանութեամբ կամքն է, բնազդում հետ, որ գիտակցութիւն չունենալուն համար է բնազդում և հարկեցուցիչ պատճառներու ազդեցութեանց ենթակայ: Կամքի ազատութեան համար, զայն ըրածին պատասխանատու ընելու համար և հետեւաբար անոր ըրածին մէջ բարւոյ և չարի զանազանութիւնը տեսնելու համար, կը բաւէ գիտակցութիւնը ըրածին, որուն բնական հետեւանքն է ընտրութիւնը եւ ինքնորոշումը: Ազատութեան համար պէտք չկայ որ անհատներու շուրջը դարձող ամէն բան, ամէն ինչ որ ժողովուրդներու շարժումն ու յառաջացումը կ'որոշէ, իրմէ կախում ունենայ: Իւրաքանչիւր կամք ինքն իր ըրածին պատասխանատու է եւ այս կը բաւէ մեկնելու համար մարդկային գործոց բարոյականութեան օրէնքն եւ հետեւաբար բարւոյ ու չարի զանազանութիւնը: Բայց լսեցէ՛ք զառանցանքը, մարդս ազատ ըլլալու եւ ըսուելու համար պէտք է եղեր ծնանելէն առաջ ալ ազատ ըլլալ: «Թէ մարդկային ազատութիւնը երեւակայական է, կ'ապացուցուի այն իրողութեամբ, որ մարդը ազդեցութիւն չունի այն անձանց վրայ, որոնցմէ ծնած է եւ կրթուած է այն կառողութեանց վրայ, որոնցմով օժտուած է (Douai): Ըսել է թէ ազատ ըլլալու համար, հարկ է անպատճառ ծնողներու կամքին վրայ ազդեցութիւն ունեցած ըլլալ, ապստամբել զինքը կրթողներու դէմ, հարկ է ունեցած կարողութիւններն ուղած ատեն կարենալ փոխել ո՛ր եւ է հագուստի մը պէս:

Բանաւոր ըլլանք, վասնզի բանական մարդ ենք: Բայց խօսքերնիս անոնց հետ է, որ կը դաւանին բարի: «Բարի եւ չար չկայ, այլ ամեն բան հետեւանք է սխալ

կազմակերպութեան մը, որ նախասիւս մարդն աւրած է, հետացնելով բնութեան, որ բանին մէջ է միակ չարիքն» (Խալ. պիղծ թերթ մը 8 Սեպտեմբեր 1901). Թէ «եղեռնագործութիւնը, ոմիր բնական եւ քնկերական բներելոյք մի է, ինչպէս խնդութիւնը եւ անձնապանութիւնը, որ առաջ կու գայ ոմրագործին մարմնոյ եւ հոգեկան տառապանք կազմուածքն՝ ինչպէս նաեւ ֆիզիկական եւ քնկերական միջավայրի ազդեցութեան» (Ferri Socialismo e scienza positiva p. 42. 43.). Թէ «Արդի պատմական դրութիւններն, որ հիմնուած են անձնիւստութեան եւ բարոյական յանցանքի գաղափարին վրայ, կեղծաւորական ստութիւններ են» (նոյնը): Թէ «Բարոյականի պահանջն է որ դարի մարդկային գործոց վարձատրութիւն կամ պատիժ» (Stern): Ուստի «Յաւիտեանական վարձատրութեան եւ պատիժ գաղափարներն մարդկութեան մանուկ փոք ծաղրելի զաւանցանքներն են», ուստի կրնայ երգուիլ հեգնօրէն. «Ո՛վ սասանայ, զիս դժոխք տա՛ր, զի ես երկինք չեմ երթար» (Kelgel. soc. democ. Liederbuch): Այս կարգի դաւանանք ունեցողներէ սխալ խնդրէինք, որ գէթ ազատական չլուին և չխօսին յանուն ազատութեան, զոր կ'ուրանան (1):

(1) Մեր Կոստոյիկէ Արձագանգը կ'որոշար Նախասարգ գրքի մը անաւակութիւններն ասկէց նուազ ողբայի չէ՞ երկունք թերթը, որ դաշնակցականաց պաշտօնական օրկանն է եղեր. բաւական է թերթատել Հայ տառերու յորելինին նուիրուած մէկ թիւը: Հայ տառերու, հայ տպագրութեան օրգանգութիւնն են այս և ասոր նման հրատարակութիւններ, որոնք անպատկառ անամբնութեանց մէջ միայն կը գտնեն գեղարուեստի ճաշակը, ինչպէս ապականած քիւմքեր կը զուարճանան յաճախ նեխութիւններով: Եւ այդպէս տղմտելով կ'արհամարհեն ճշմարտն ու բարին, կը հայհոյեն ամենազանգաւ խորհուրդներու դէմ, և կը ծանակեն ապագայ կեանքը իր բոլոր արհաւիրքներով: Կարելի չէ այդ կարգի հրատարակութեանց

Քանի որ կամքը գիտակցութիւն ունի ընտրածին, որոշումին և իր շարժումին, ըսել է թէ նա բանականութեան առաջնորդութեամբ գիտէ խտրութիւն դնել գործի և գործի մէջ, որ ըսել է թէ նա խիղճ ունի, խիղճն ալ եւրոպական լեզուով գիտակցութիւնն է (conscience)։ Անշուշտ բարոյականի, պատկառանքի, ամօթխածութեան, օրէնքի և իրաւունքի թշնամիներն, անոնք մէկ խօքով, որ բարին և չարն մէկ բան կը նկատեն՝ պիտի հեգնեն խիղճը, ինչպէս ըրաւ մամոնայի չաստուծոյն հաւատարիմ երկրպագու Անգղիացի մը, որ ըսաւ. «Ո՛ր խղճմանցն այնքան սուղ է որ չ'արժեք անկից հաս մը իսկ ունենալ»։ Սուղ է նա նիւթապաշտ, երկրաքարչ զգայասիրին. վասն զի իր անկարգ հեշտութեանց ու շուայտութեանց գնովն պիտի կարենայ ձեռք բերել զայն. սուղ է աղքատներն կեղեքող, վաշխառու հարուստին, որ իւր անիրաւութեանց գնով պիտի գնէ զայն. սուղ է զաւաճան ու զրպարտիչ լեզուներու՝ որ պիտի գնեն զայն ծանր հատուցման մը կշիռով. սուղ է աներասանակ, անպատկառ հայհոյիչներու Աստուծոյ, կրօնքի եւ անոր պաշտօնէից դէմ. վասնզի խոնարհեցուցիչ, բայց կարեւոր յետս կոչումով մը պիտի վերստանան զայն. սուղ է իշխանութեան, իրաւունքի և օրէնքի թշնամիներուն, որոնք հպատակութեան, արդարութեան և հնազանդութեան թանկագին առաքինութիւններով ձեռք պիտի բերեն. սուղ է ամէն անոնց որ կիրքերնին սանձելով, ըրած վնասին հատուցանելով, մեղքերնին քաւելով, չարութեան ու տուած զրկանքնուն հետեւանքն տուծելով, տուած գայթակղութիւննին սրբ-

առջեւ չտեսնել ազգային մեծ անկումի մը մօտաւոր ապագան։ Անշուշտ այն տպագրական հաստատութիւններ որ կրնան հակազդիչ գործունէութիւնով մը գէժ գնել և անկարեկիր կը մնան, ծանրապէս պատասխանատու են։

բազրելով պիտի ուզեն վերադառնալ առաքինութեան ճամբան։ Սուղ է այո՛, բայց կարեւոր. սուղ է բայց մարդավայել սուղ է, բայց ազատութեան պահանջն է, եթէ ազատութիւն կ'ուզենք իմանալ կամքի այն տիրողութիւնն իր գործող վրայ որ գիտէ զայն ուղղել առ բարին։

Հարկ է քիչ մըն ալ մխիլ կամքի գործող այս ուղղութիւնը խորհրդածելու մէջ, լաւ եւս տեսնելու համար թէ բարոյականութիւնը ազատութեան ծնունդն է և ազատութիւնը բարոյականութեան կը պարտի իր բարերար ու մարդավայել ուղղութիւնը։ Բարոյականութիւնը մարդկային բարքի տեսակն որոշող յատկութիւնն է, բարքն ալ մարդկային գործողութեանց բովանդակութիւնն է, մարդկային գործողութիւններն ալ կը մեկնին կամեցողութենէ և սա կամքի ինքնորոշումն է, զոր ազատութիւն կ'անուանենք։ Ուղիղ ազատութիւնն՝ բարութիւն, մոլորածն՝ չարութիւն կը ծնի։ Ոսփրերնիս բանական և բանաւոր ազատութեան վրայ է, որ միայն մարդկային է և մարդավայել. եւ ամէն անգամ որ գործ մը առաջ կու գայ առաջադրող և որոշող բանականութենէ հարկ է որ բարի ըլլայ կամ չար։ Եւ այս բարոյականութեան առաջին եւ հիմնական ուղեցուցն է վախճանն, զոր ունենալու է ամէն բանաւոր գործ. Նեա մը որ աղեղէն կը մեկնի, ունենալու է նշաւակ մը, եւ այդ նշաւակի դիրքէն կախում ունի նեաի ուղղութիւնը, եթէ վերն է՝ վերելք մը կ'ըլլայ նեաին ընթացքը, եթէ վար՝ վայրէջք մը կ'ըլլայ։ Կամեցողութիւնն չարժուած մըն է դէպի առարկայ մը, և այս՝ անոր նշաւակակէտն, վախճանն է։ Դիտեցէ՛ք, որ կամեցողութեան վրայ է խօսքերնիս եւ ոչ լոկ բաղձանքի։ Բաղձանքը ձգտում մի է, կամեցողութիւնն որոշ ընտրութիւն. բաղձանքը կրնայ չարժիլ դէպի կարելին եւ անկարելին, կամեցողութիւնը

միայն դէպի կարելին . բաղձանքը միշտ ներգործական եւ ինքնորոշ չէ , մինչդեռ կամեցողութիւնը ներգործական է եւ գիտակցութեամբ որոշուած : Ուստի ասոր մէջ է որ ազատութիւնը կրնայ տեսնուիլ որոշ կերպով՝ իրրեւ արաւագորիչ բարոյականութեան եւ բարոյական պատասխանատուութեան պատճառ : Վասն զի վախճանի մը ընտրութիւնը եւ առ այն շարժումը հարկ է որ ազատ կամեցողութեամբ ըլլայ , բարի կամ չար ընելու համար գործ մը : Վախճանը ուրեմն կամեցողութեան բարոյական վիճակը կ'որոշէ եւ անոր ատարկան է . եւ որովհետեւ կամքն ու կամեցողութիւնը անպատճառ դէպի բարին կը շարժին , անոր համար վախճանը կամ իրօք բարի ըլլալու է կամ գէթ , բարի երեւնալու է որ կարենայ զկամքը պրաւել ու շարժել : Եւ հոս դիտելու է թէ բարութեան ու վախճանի հարկը կամքի ազատութիւնը չին իսնդարեր , վասն զի կամայ եւ ազատութեան հարկ ու սահման է բարին առհասարակ , բայց ո'չ մասնակի բարին , որուն առջեւ ընտրութեան ազատութիւնը կը մնայ անձեռնմխելի : Հետեւաբար բարոյականութիւնը առհասարակ անհատական ազատութենէ անկախ է , եւ ասոր համար ամէն ազատ անձ միշտ բարի չի գործեր , բայց անհատական ազատութիւնը պատճառ է եւ աղբիւր պատասխանատուութիւնը բարւոյն հանդէպ : Ուստի կայ բարին եւ բարութիւն իրականապէս՝ թէեւ այս կամ այն բարւոյ առջեւ կամքը բռնութեան տակ գտնուի արտաքին պատճառներով , պատասխանատուութիւնը կ'աւելնայ կամ կը պակսի անհատին կողմէ , բայց իրական բարոյականութիւնը կը մնայ անխախտ . վասն զի ասոր հիմնական օրէնքն է Աստուծոյ յաւիտեական օրէնքը , որ անփոփոխելի է բնական օրինաց պէս : Ասոր համար կը սխալին հանդիսապէս անոնք , որ բարոյականութիւնը միայն անհատականութեան մէջ կը գնեն ,

կամ ժողովրդոց հաւանութեան եւ կամեցողութեան ծնունդ կ'ըսեն , եւ կամ քաղաքական օրինաց մէկ տրամադրութիւնը կը նկատեն : Այս պարագային այսօր բարի ըսուածը՝ վաղը չար պիտի կարենար ըլլալ , որ նոյնքան հակառակ է բնական օրինաց , որքան հակառակ է որ կրակը վաղը ջուր ըլլայ : Կը սխալին անոնք որ հաճոյից եւ շահու հետ կը շփոթեն բարոյականութիւնը , բարի անուանելով ինչ որ հաճոյական եւ շահաւոր է . որքան տգեղ անառակութիւններ եւ հարստահարիչ զրկանքներ պիտի արդարանային այս սկզբունքով : Կը սխալին անոնք որ Լուսերի եւ Կալվինոսի հետ կ'ըսեն թէ ամէն մարդու եւ նոյն իսկ արդարոց գործերն մահացու մեղք ըլլան , վասն զի ասոնք մեղքը հարկ մը կը նկատեն եւ ազատութիւնը ու մարդկային կամքը առ հասարակ միայն մեղաց գործիք , ու այսպէս յուսահատեցուցիչ յոռետեսութեամբ մը կը դատապարտեն այնքան դիւցազնական առաքինութիւններ ու բարեգործութիւններ , որոնք փառք Աստուծոյ , այսօր ալ պակաս չեն : Մարդկային կամքը առ բարին հակած է միշտ եւ բնական մարդը պատասխանատու է անպատճառ՝ իր գործոց , հետեւաբար կամ առ բարին ուղղելու է զայնս կամ բարիէն շեղելու է . ազատ է մին կամ միւսն ընտրելու , ուստի կարելի չէ որ բարոյականութենէ դուրս գործէ՝ եթէ մարդկօրէն այսինքն գիտակցաբար գործէ , որով ըրածն անպատճառ կամ բարի է կամ չար : Եթէ ազատութիւնն բարւոյն եւ ճշմարտին մէջ հաստատուած կամքի եւ մտքի ձեռքն ըլլար՝ անմեղանչական պիտի ըլլար , բայց դժբախտաբար կամքն ու միտքն ինկած են իրենց աստուածաստեղծ նախնական ուղղութենէն , որով ինչպէս միտքն միշտ յստակ չի տեսներ եւ կը մոլորի յաճախ , նոյնպէս կամքը չի կրնար միշտ խտրել բարին եւ կը խտտորի իւր նշաւակէն , իր բնական վախճանէն՝ բարութենէն : Այս պարա-

գային ալ սակայն կը ջանայ իր չարութիւնը արդարացնել կամ բարութիւն կարծելով ըրածը, կամ բարութիւն անուանելով ինքնախաբ եւ ուրիշին աչքին ալ փոշի նետող պատրուակներով:

Այս տեսակ անձանց ձեռքը կամքի ազատութիւնը ինչ կ'ըլլայ. գործիք մը, պատրուակ մը մեղաց եւ չարութեան. հետեւաբար բարոյական կարգի ներդաշնակութիւնը խանգարելու պատճառ: Վասն զի մեղքը բարոյականութեան, բնական ու աստուածային օրինաց քանդումն է եւ առ հասարակ բարիէն շեղում մը: Ըսել է թէ կամքի ձգտումներու խոչնդակը, կապտումն է, ըսել է թէ ազատութեան ալ անձնասպանութիւնն է: Սաւուղ որ իր սուրին վրայ կ'իյնայ մեռնելու համար անձնաւորին, պատկեր մըն է այդ կարգի ազատականներու: Վասն զի մեղքը եւ առ հասարակ չարութիւնը՝ կամքի ազատութիւնն է որ կը հարուածէ ուղղակի եւ կը հիւսնադաշնէ երբեմն մահու չափ. նա մտքէն կը սկսի, ինչպէս մարդկային ուրիշ ամէն գործ, կամքով ալ կը սպառի. եւա տեսաւ (ահա մտքի գործը) յատուղը, չինկաւ. հաւանեցաւ (ահա կամքինը) եւ մեղանչեց, թէեւ տեսնելով սկսաւ վտանգի մէջ դնել անմեղութիւնը: Այդ օրէն մարդուն կամքը փշալից մացառ մը դարձաւ, որուն մէջէն ամէն կրքի օձ կրնայ սողոսկիլ հրապուրելու անդգոյ մարդը մաւմնասիրութեան, ընչափալցութեան եւ փառասիրութեան խնձորին եւ անոնց յարակից ամէն մեղանչական առարկաներու տեսքովը ու ճաշակովը եւ ո՛հ քանիններ գոհ կ'երթան այս երեք կարգի մեղսունակ հրապոյրներու, որոնց կրնայ վերածուիլ ամէն մեղք. «Ձի ամենայն ուր ինչ յաշխարհի է՝ ցանկութիւն է մաւմնոյ եւ ցանկութիւն աչաց եւ ամբարտաւանութիւն աստի կեանաց» (Ա. Յովհ. Բ. 16): Ըսել է թէ մեղքը կորուստ է ազատութեան, անկարգ կրքի մը բռնութեան տակ: —

Տեսէ՛ք հոն Փղշտացւոց արհաւիրքը՝ Սամոն, առիւծներու բերան կը ճեղքէ իր անեղ ուժովը, մէկ իշու ծնոտով հարիւրաւոր կը ջարդէ թշնամիներէ. ե՛րբ է որ իր հրաշալի ուժն ու կորովը կը կորսնցնէ: Ուրիշ անգամ ազատութիւնը մագի նմանցուցինք Արիսողոմի դէպքին մէջ, որ ամէն մացառի կրնայ հանգուցուիլ՝ եթէ հերարձակ թողուի, հոս ալ ազատութեան մագն է որ հեշտութեան ձեռքը կը տրուի: Սամոն իր մագերու հրաշալի գաղտնիքը կու տայ գլխէ հանող կնոջ մը եւ սա մկրատի մէկ հարուածով կը ջլատէ Սամոնի անաւոր զօրութիւնը, որ չի կրնար քանի մը Փղշտացւոց դէմ դնել եւ կ'իյնայ անոնց գերի՝ կորսնցնելով նոյն իսկ աչքի տեսութիւնը: Սոսկայի՛ բայց կենդանագիր պատկեր անոնց որ կրքերու կը յանձնուին մեղօք՝ կորսնցնելով ազատութիւն ու անոր հետ մտքի յստակ տեսութիւն. այս է հոգւոյ կուրացման վիճակը որու հետեւանքն է կորուստ:

Ըսածնիս լաւ եւս թափանցելու համար խորհրդածէ՛նք քիչ մըն ալ թէ ի՞նչ է կիրքը: Կիրքը զգացումի շարժումն է որ ուժգնութեամբ կը մղէ կամքը իր գործողութեան մէջ: Որ ըսել է թէ ո՛րքան սլ կրաւորակերպ է կրքի անուըն, ըստ որում կրե՛լէն առաջ կու գայ, սակայն ներգործական է անոր դերը կամեցողութեան մէջ՝ մնալով կրաւորական անոր հետեւանքը: Բայց այս չի նշանակեր որ անպատճառ կիրքը չար ըլլալու է. ընդհակառակը ինչպէս կամքն ու ազատութիւնը առ բարին են ի բնէ, նոյնպէս կիրքը դէպի բարին աւելի յօժարութեամբ շարժելու գրգիռն է: Բացատրե՛նք ըսածնիս հրեշտակային վարդապետի առաջնորդութեամբ: Մարդուս ախորժական մասին շարժումներուն մէջ բարին՝ ձգողական, իսկ չարն՝ վանիչ ուժ մը ունի: Ասոր համար բարին մեր ախորժական կարողութեան մէջ (կամքին մէջ) նախ եւ առաջ միտում մը կը պատճառէ, այսինքն յարմարու-

մէջ գրգիռ և չարէն խորշումը նկատելով ինչպէս են ի-
րօք եթէ ուղիղ բանականութեամբ դեկավարուին : Ա-
նասնաբար անոնց գերութիւնը միայն կրնար իրաւունք
տալ Ստոյիկեանց՝ նկատելու կիրքերը իրեւ հիւանդու-
թիւն մը , որ պարագային միայն կրնանք ըսել թէ կըր-
քերը կրաւորական այլայլութիւններ են կամքի և մտքի .
հետեւաբար կրկնել Կիկերոնի հետ թէ հիւանդութիւններ
են և անոնցմով չարժողները հիւանդ են մտօք , ուստի
և չունին ողջմտութիւն և կ'ըսուին անմիտ : Բայց երբ
կամքը անձնիշխան ուղիղ բանականութեան առաջնոր-
դութեամբ վարէ կրքերը դէպի բարին հեռանալու հա-
մար չարէն , անոնք այլ եւս հոգեոյ այլայլութիւններ չեն ,
հիւանդութիւն չեն , այլ առաքինութիւն : Եւ այս ի-
մաստով , կ'ըսէ Ս . Օգոստինոս . «*Beatus ille qui* չունե-
ցաւ մեղք գործածեց կրքերը , երբ անոնց գործածու-
թիւնը կարելու տեսաւ » . այսպէս ցնծաց , տխրեցաւ , բար-
կացաւ , դայրացաւ և իսպառ սիրեց :

Ունինք ուրեմն դիմացնիս առաքինացման կրքերը
և մեղսունակ կրքերը . առաջինները ազատութեան ըն-
թացքը կը դիւրացնեն և կը փութացնեն ի բարին , իսկ
երկրորդները կը կասեցնեն զայն և կը խափանեն ձգե-
լով չարութեան դիրկը . ուր կրնան գերել ցմահ : Ներ-
կայացաւ օր մը Կեսարի չուառական մը , որ կեանքի
նիւթական դժուարութեան վհատած , յաղթուած ձա-
խորդութենէ , կը խնդրէր որ զինքը սպաննէ կրճատելու
համար թշուառութիւնը . «*Ի՞նչո՞ւ սպաննեմ , թուառական ,*
ըսաւ , երբ արդէն մեռած ես » : Ահա մեր ալ ըսելիքը
անոնց , որ առաքինանալու քաջութիւնը չունենալով՝ կը
յաղթուին չարէն և կրքերնին գետնաքար խորհրդաց-
ման միջոց կ'ընեն՝ փոխանակ խրախոյս ընելու առ բա-
րին : Անոնք որ յանուն ազատութեան կը լիտիանան ,
կ'ապրստամբին , կ'ասպատակեն , կը ստեն , կը հայոյն ,

պիտի հրաւիրէի ազատութիւննին ցուցնելու ներհակ ա-
ռաքինութեանց մէջ , որոնք չար միտումներու հոսան-
քին դէմ առնաբար ճակատում ըլլալով ալ աւելի ցայտուն
կ'ընեն ազատութիւնը և զայն իր բնական մղումին մէջ
կը դնեն : Առաքինութիւնը ոմանք կարգի և պատշաճու-
թեան պահպանութիւն ըսին , ուրիշներ ճակատագրի ար-
համարհանք , այլք քաջութիւն և խիղախում , ոմանք ալ
օգտի և հաճոյականի ծառայութիւն . ո'չ , կ'ըսէ ուղիղ
բանականութիւնը և ճշմարիտ հաւատքը . առաքինու-
թիւնը հոգեոյ զօրութիւն և արիութիւն ըսել է չարին
յարուցած դժուարութեանց դէմ և անկարգ միտումներու
հոսանքին հակառակ չափաւորութիւն ըսել է ազատու-
թեան գործածութեան մէջ , որ օրինաւոր եղերքներէն
զուրս ելլելէ կ'արգիլէ . թեւն է որ կը վերացնէ ու կը
խոյացնէ դէպի բարւոյն մաքուր հորիզոնները՝ աշխար-
հաքար շտրկմերու մէջէն , հրեղէն կառքն է Նոյայի որ
մեր հիւանդ ու քաշելու անկարող բնութիւնը կը փո-
խադրէ արագապէս դէպի կատարելագոյն ու վախճա-
նական բարին . սպառազինութիւն է մեր բարւոյն ոխե-
րիմ փորձութեանց դէմ . առաքատ է որ դիւաշունչ հո-
վերն իսկ իր նաւուն յառաջացման օգտակար կ'ընէ . ներ-
դաշնակութիւն ըսել է , որ չարութեան եւ ստորին կիր-
քերու խլացուցիչ աղմուկը կը սրբագրէ և հոգեզմայլ ,
հոգեզուարթ երգերու կը փոխէ . զգոնութիւն ըսել է ,
որ բանաւոր մարդը կը վերացնէ բարձր տեսութեանց ու
զգացմանց մէջ խլելով զայն եսասէր , անձնապաշտ գոե-
հիկ ու դժուած ցածութենէ : Առաքինութեան այս վեհ-
մաստ գաղափարն էր զոր Սենեկա հեթանոսաց չաստուած-
ներու վրան իսկ չգտնելով կը հրաւիրէր զմարդիկ զԱստ-
ուածներն ալ գերազանցելու եթէ կ'ուզէին առաքինա-
նալ , եւ այդ անհնարին կ'ըլլար կռապաշտ մարդկու-
թեան . անոր համար ալ Նպիկտետոս կ'ըսէր . «*Կը տեսնեմ*

թի որմէ փախչելու եմ, բայց չեմ գտներ մէկ մը, որուն հետեւիմ:

Իսկ մենք քրիստոնեայքս ունինք, փառք Աստուծոյ. ամենավսեմ բարոյականութեան օրինակները և նախ նոյն ինքն մեր աստուածային առաջնորդը զՅիսուս Քրիստոս. «Հայեսցու՛մք ի զօրագլուխն հաւատոց եւ ի կատարիչն Յիսուս» և անոր հետեւող սուրբերու բազմութեան հետեւինք և ահա բարոյականութեան դատը չարին դէմ պիտի յաղթանակէ. «Այսուհետեւ եւ մեք որ այսչափ շուրջ զմեզ մածեալ ունիմք զբազմութիւն վկայից, զհպարտութիւն զամենայն ի բաց ընկեսցու՛մք եւ զմեզս կարեւորս. համբերութեամբ ընթացու՛մք ի պատերազմն որ առաջի կայ մեզ» (առ երբ. ԺԲ. 1—2): Ամէն մեղք հպարտութիւն ըսել է, և ահա «զհպարտութիւն զամենայն» կ'ըսէ Առաքեալը. չար կրքերու գերութիւն է մեղքը և ահա «զկիրս կարեւորս» ըսելով այդ կրաւորական ձգտումներու անձնատուութիւնը կը նշանակէ: Անոնց դէմ առաքինութեան պատերազմը մղելու է և առաքինութիւնն արիութիւն, քաջութիւն ըսել է. հետեւեալքս առնապէս, արիաքար չարին դէմ պատերազմելու կորովն է, որ մարդկային բանաւոր ազատութեան ազնուացումն է և բնական ընթացքին զօրեղագոյն մղողը: Ուստի ազատութեան պատիւն ու ընթացքը ապահովելու համար առաքինանալու է: Եւ առ այդ կարեւոր է ամէն բանէ առաջ մեր անկարգ միտումներու, մեր անձնասէր Նսին դէմ պատերազմ բանալ, որ դժուարագոյնն է ամէն պատերազմներէ, վասն զի մեր ամենամօտ սիրելոյն դէմ է, մեր Նսին դէմ, որ ամէն թըշնամիներէ աւելի մօտ է մեզ, մեր ներսն է, շարունակ հետեւնիս է, և մեզ հետ նոյն ըլլալուն համար, զիւրաւ բարի կը ներկայացնէ ինչ որ չար է: Սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, հարկ է պատերազմիլ, հարկ է առաքինանալ,

եթէ կ'ուզենք ազատութիւննիս, մեր Նսին վրայ ունեցած տիրողութիւննիս ցուցնել, որուն մէջ է ճշմարիտ ազատութիւնը:

Նիւթէս դուրս չեղած չպիտի ըլլամ, եթէ հրաւիրեմ զձեզ նկատելու ազատութեան արժանաւոր պատկերացումը Պատմոսի Տեսանողին հրաշալի տեսիլքին մէջ. ընդհակառակը շատ յարմար է այս իբրեւ վերջաբան՝ մոռցնելու համար տղեղ տղաւորութիւնը, զոր գուցէ ըրած պիտի ըլլայ խայտառակ և պիղծ արձանացումը գաղղիական յեղափոխութեան, զոր զիտմամբ յառաջաբան րրի ճառիս: Ասով աշխարհի և աշխարհասիրաց ազատութեան գերութիւնը, իսկ քրիստոնէաբար առաքինացման լիազօր ինքնիշխանութիւնը զիւրաւ պիտի կարենանք համեմատել: Կին մը հիանալի, փառազգեստ, թեթեւ ամպերու վրայ կանգնած, ստքին տակ ճգնած է չուայտութեանց պատկերը՝ գիշերաշրջիկ լուսինը. արեւով զգեստաւորուած, գեղատեսիլ. ձեռքերը կուրծքին սեղմած, աչքերը յերկինս սեւեռած, լուսոյ լնակարան մըն է կարծես և երկնքի լուսամուտը, արեւելեան դուռը փակեալ, ուսկից մէկը չանցաւ բայց միայն Տէրն Իսրայելի: Ահա արձանը զոր պիտի ուզէի նուիրուած տեսնել ազատութեան ճշմարիտ գաղափարին, որով միայն Գաղղիոյ յեղափոխութեան և անոր հետեւող հեշտասիրաց՝ ազատութեան դէմ ըրած նախատանքին հատուցում մը կրնանք ըրած ըլլալ. եւ կ'արժէ այդպէս ընել. ամբողջ մարդկութեան մէջէն մէկ հատիկ մը գտնուեցաւ, որ չունեցաւ կամքի հիւանդութիւնը, որուն հետեւեալքս սիրտն եղաւ բուրումնաւետ պարտեզ մը, հաճոյական Աստուծոյ, փակուած մեղքի նեխութեան դէմ. «անդասան մաքուր ի փոքոց մեղաց» (Շրկն.), որուն մէջ չի կրցաւ մուտք գտնել ու սողոսկել՝ նոյն իսկ գաղտնաբար, չարութեան վիշապը. Թշնամութիւնը յարատեւ է

այս կնոջ ու մեղաց փորձիւն մէջ, անոր զաւակաց և անոնց որ ի հօրէ ի սասանայէ են, եթէ այս մարդասպան վիշապին հետեւողները կը ստորնանան մինչեւ գարշութեան և կ'երթան լիտի կնոջ մը խունկ տալով ազատութիւննին ծախելու. մենք յաղթական կնոջ, Անարատ յղացելոյն զաւակունքս, պիտի ինկենք անմեղութեան և առաքինութեան, բարձրացնելու համար ազատութիւննիս յոռո ճշմարիտ ազատագրութեան մօր, մաքուր Տիրամօր, նոր Յուդիթին, որ զՀողովէնէն զըլխատելով վերացուց զմարդն յազատութիւն բարոյականութեան, որով ազատեցոյցն զմեզ Քրիստոս.

737

542x 600

737

«Ազգային գրադարան»

NL0027244

